

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ОБДАРОВАНОЇ ДИТИНИ**

**ФІЛОСОФІЯ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ДИТИНИ:
ОБДАРОВАНІСТЬ, ЗНАННЯ, ТВОРЧІСТЬ**

Навчальний посібник

Київ
2023

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту обдарованої дитини НАПН України
(протокол № 11 від 13.12.2023 р.)

Рецензенти:

- Братасюк М.Г. доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Львівського національного університету імені Івана Франка;
- Свириденко Д.Б. доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри UNESCO з наукової освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Кремень В.Г., Гальченко М.С., Ільїн В.В. Філософія як засіб розвитку дитини: обдарованість, знання, творчість : навчальний посібник / В.Г. Кремень, М.С. Гальченко, В.В. Ільїн. – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023. – 152 с.

Матеріал навчального посібника знайомить з етосом філософського знання, яке відкриває шлях до мудрості і творчого мислення. У посібнику показано роль філософії в житті сучасної людини, значення у формуванні її свободи в суперечностях інформаційно-цифрових технологій. Визначено відповідність філософського образу життя філософському образу мислення.

Навчальний посібник розрахований на школярів молодших і старших класів, студентів, вчителів.

© Кремень В.Г., Гальченко М.С., Ільїн В.В., 2023
© Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	4
1. Що таке філософія?.....	9
2. Шляхи до мудрості.....	25
3. Лабіринти розуму.....	39
4. Відповідність філософського образу мислення філософському образу життя	55
5. Простір філософського мислення	72
6. Світ життя людини.....	91
7. Філософія і технологія	111
8. Свобода як вибір	130
ВИСНОВКИ	151

«Кожна молода людина повинна займатися філософією, бо вона відкриває шлях до істини і свободи»

Епікур

ВСТУП

Сучасні інформаційні технології відкривають для тебе колосальні можливості отримати знання з будь-якої бібліотеки світу, здійснити мандрівку в який завгодно куточок нашої планети. Але жоден гаджет сам по собі не допоможе тобі проникнути в таємниці природи й соціального життя, зрозуміти глибину й нескінченність людини в її стосунках з Богом і світом. Здійснити це входження можливо лише за допомогою філософії.

На перший погляд слово філософія містить загадку. Але впродовж віків до філософії зверталися як до джерела відповідей щодо призначення і сенсу існування людини, розгадки таїн світу, можливостей знайти шляхи до перемоги добра над злом. Одночасно філософія є не тільки сферою людського знання, атрибутом культури і цивілізації, а й тією духовною силою, своєрідним «інтелектуальним магнітом», до якого тяжіє кожна мисляча особистість. Що цілком зрозуміло, оскільки людина народжується двічі: уперше – фізично, удруге – духовно. Ці слова свідчать про вічну потребу людини у філософії, яка завжди була і залишається основною духовно-культурного життя людини. Насамперед тієї людини, яка прагне жити, а не існувати. Завдяки філософії людина в найбільшій мірі здатна пізнати найбільш складне – пізнати саму себе.

Знайомлячись з філософією, потрібно пам'ятати, що вона – не зібрання готових істин, не кодекс обов'язкових вимог, не правила, в які потрібно вірити, а енергія мудрого творення життя. Філософія є виразом духовної свободи, яка звільняє від зовнішнього насилля, вона є внутрішньою опорою для продуктивної життєдіяльності. Мета філософії – зробити людину громадянином демократичного світу, повірити в силу свого розуму і можливості свого вибору.

Поряд з цим важливо усвідомити парадоксальність філософії, яка ставить під сумнів найбільш очевидні істини. В цьому плані вона постає найвищим розумовим зусиллям, яке дозволяє людині знайти себе. «Істинна ж необхідність, – говорив відомий іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет, – це необхідність для кожної істоти бути собою: для птаха – літати, для риби – плавати, для розуму – філософувати». Останнє – найсуттєвіше для людини, яка хоче бути освіченою, знаючою, діяльною.

Філософування означає пошук цілісної картини світу, надання їй завершеності та повноти. В силу чого філософське знання постає не абстракцією, відірваною від реальності, а завжди спрямоване на конкретну людину з її настроями, сподіваннями, надією знайти відповіді на актуальні проблеми життя.

Необхідно відрізнити філософію, як систему розумно обґрунтованих і апробованих «серцем» переконань, від поверхневих думок і міркувань, що претендують на істину. У своїй фрагментарній формі вони містяться в будь-якій галузі науки, художньої творчості, повсякденному житті. Проте тільки входження у світ справжньої філософії як світ *Софії* – Божественної мудрості, ознайомлення з її духовним та інтелектуальним потенціалом відкриває людині реальність в її вічній красі та цілісності. Як атрибут особистої культури мислення, філософія вчить *не просто дивитися, але бачити*. Тисячі людей дивилися, як падають яблука з дерева, але тільки Ісаак Ньютон зміг *побачити* за цим фактом певну послідовність і відкрити закон всесвітнього тяжіння.

У своїй цілісності філософія уособлює мудрість і знання, віру і розум, дух і душу. Цим самим вона покликана стверджувати творчі начала в житті людини, долати суперечності на шляху її самореалізації. Філософувати – означає вміти мислити. Філософія організує процес пізнання і мислення, робить його повноцінним і потрібним для людини. Тим самим філософське мислення є процесом постійного духовного оновлення, зміни, заглиблення в сутність світу та його феноменів.

Мистецтво філософування, як і мистецтво життя, полягає в умінні зберігати свіжість вражень, прагнення до пізнання невідомого, здатність

критично переосмислити загальноприйняте. Філософське пізнання – це поступ до нових світів, усвідомлення невизначеності й нескінченності цього процесу. У цьому плані філософування є особливий вид людського існування, переживання самого себе. Філософія відкриває особистісну істину, невіддільну від персонального досвіду людини; вона ставить питання, а відповіді народжуються в процесі міркування.

Філософія необхідна, оскільки жодна людина не може обійтися без системи ідей, переконань, системи цінностей, високих духовних спонукань і душевних переживань, тривог і турбот про світ, людей та себе. Без цього життя перетворюється в просте споживання та виживання, яке не приносить ні радості, ні задоволення. Філософувати – означає жити діяльно, творчо і продуктивно для себе і суспільства.

Потрібно зрозуміти, що філософію не вчать за підручником, у якому, згідно з усталеною академічною традицією, домінують теоретичні узагальнення та складний понятійно-категоріальний апарат. Запропонована книга – це скоріше міркування про філософію, її проблеми, про сутність філософського мислення та відповідну йому життєву позицію. Розгляд запропонованих питань допоможе молодій людині стати особистістю – мислячою, розуміючою, цікавою для себе і оточуючих; відкрити величний і загадковий світ філософії, пам'ятаючи, що кожен відкриває в ньому істину – для себе свою.

Ні для кого не секрет, що на тлі трансформацій і кризових явищ, які переживає сучасна освіта при переході від класичної та некласичної до постнекласичної педагогічної моделі, неминучі зміни очікують і систему викладання філософії для дітей. Саме очікують, адже, по-перше, окремі спорадичні спроби переосмислити зміст і методичні засади навчального процесу з цієї дисципліни перебувають на початковому етапі. По-друге, імпульси до змін беруть свій початок не так у системі філософської освіти, як у зовнішньому для неї педагогічному середовищі.

Ми вважаємо, що цілковито справедливою є ідея Василя Сухомлинського: філософія для дітей має право на життя, під нею розуміють кардинальні питання

філософії, але поставлені та розв'язувані в дусі дитячого мислення професійними педагогами-філософами, що прагнуть створити продуману систему ознайомлення, введення дітей у пізнання й оволодіння світом.

Безперечно, українська дитина першої чверті ХХІ ст. суттєво відрізняється від учнів, до яких звертався Василь Сухомлинський. Ця дитина значно складніша, набагато краще поінформована й технологічно оснащена, і це дає їй додатковий ресурс для сприйняття філософських ідей, які вимагають абстрактного мислення й певного життєвого досвіду. Уся річ у тому, щоб, по-перше, у коло філософії її ввели справді професійні педагоги-філософи, а не випадковий учитель, який отримав це завдання з огляду на особливості розподілу педагогічного навантаження в конкретній школі. По-друге, потрібно, щоб не був утрачений зв'язок абстрактно-теоретичних проблем з особливостями дитячого мислення й сприйняття.

Як наголошував видатний педагог і гуманіст Януш Корчак, «не стався до проблем дитини з висока. Життя дане кожному під силу, і будь упевнений – її життя таке ж складне, як і твоє, а може й складніше». Особливість філософії в тому й полягає, що проблеми, які вона розглядає, універсальні, людина стикається з ними в будь-якому віці, лише відкриваються вони їй у панорамі життя під різними кутами зору. І чим раніше вона знайде бодай першопочаткові підходи до їх розв'язання, тим більш успішним може стати її життєвий шлях. Потрібно додати, що запропоноване авторами власне бачення філософії для дітей повністю вписується в концепцію дитиноцентризму, розроблену й обґрунтовану в українській освіті академіком Василем Кременем.

Авторський колектив цієї книги пропонує свою модель розуміння основних проблем філософського знання: як влаштований світ, як людина його пізнає й розуміє, чим ми є в цьому світі як особистості й як суспільство, як пов'язані між собою наше минуле й майбутнє. Підкреслимо, що це не є спроба написати навчальний посібник з філософії для дітей шкільного віку, а скоріше навчальний матеріал для сприяння тим творчим вчителям, які виробляють власні й часто дуже оригінальні й цінні підходи до розвитку дитини та її світогляду.

Будь-яке визначення педагогічного процесу в будь-якій книжці починається зі слів «навчання – це вплив людини на людину...» – і далі за текстом. Ми прагнули максимально персоналізувати цю юну людину, на яку спрямовані наші педагогічні впливи, виділити її з безособової маси «учнів», вивчити особливості її сприйняття й мислення, життєвий досвід, реакцію на поставлені перед нею завдання. Треба усвідомлювати, що, викладаючи дитині філософські ідеї, ми ставимо її у складну пізнавальну ситуацію, і наш обов'язок – бачити й враховувати її труднощі, як і її особисті ресурси, апелювати як до достовірних знань, так і до критичного мислення, почуття гумору, уяви, гри.

В нашій книзі не йдеться про те, що в якійсь конкретній школі здійснюється викладання філософії, не передбачене освітніми програмами цієї школи. Але вважаємо, що наша концепція може бути прийнятною як образ майбутнього для системи державної освіти, а також розглядатися як робоча модель у дослідницькій діяльності Інституту обдарованої дитини – структурної одиниці Національної академії педагогічних наук України. Вона може вже сьогодні знайти застосування у зростаючому приватному секторі освіти, який має ширший простір для педагогічної творчості. Нею могли б також зацікавитися інтелектуали, які взяли на себе гідну поваги місію індивідуального просвітництва на основі мережевих ресурсів.

*Довгий Станіслав Олексійович,
доктор фізико-математичних наук,
професор, академік НАН України,
академік НАПН України, президент
Національного центру «Мала академія
наук України»*

Що таке філософія?

*«Час людського життя – мить;
його сутність – вічна течія; будова
всього тіла тлінна; душа загадкова;
слова недостовірні; життя – боротьба і
мандри по чужині; посмертна слава –
забуття. Але що може вивести на шлях?
Ніщо, крім філософії».*

Марк Аврелій

Що являє собою філософія? Питання не таке просте, як може видатися на перший погляд. Чи можна мудрість, до якої Сократ запрошував Ксенофонта, назвати мудрістю? І чи кожна людина може стати філософом?

Розповсюджена думка, що кожна людина є філософом. Коли хтось багато говорить, йому дорікають в надмірному філософуванні. Проте більш правильно вважати, що кожна людина *може бути філософом*, але не кожна ним стає. Видатний давньогрецький мислитель Арістотель говорив, що філософія починається зі здивування. Він мав на увазі здивування перед величною безкінечністю світу, його гармонією й доцільністю, що змушує людину шукати їх причини і сутність. Але чи кожний може дивуватися нескінченності і глибині зоряного неба, захоплюватися не лише красою моря, гір, тишею літньої ночі, але й красою слова і чіткості думки? Вміння думати, робити розумні висновки і означає мудрість, або Софію.

Термін «Софія» виникає в Давній Греції і уособлює «знання», «вміння», але насамперед мудрість. Але бути мудрецем – «софосом», не означає бути філософом. Потрібно розрізняти поняття «софіст» і «філософ». Софісти претендували на остаточне знання і володіння мудрістю, що приводило зрештою до логічних помилок і понятійних спекуляцій. Недаремно сьогодні під терміном «софістика» розуміється набір слів і речень, за якими немає смислу, або міститься прагнення привести співрозмовника до хибної думки. Софісти першими почали брати плату за навчання різним наукам, але часто виступали адвокатами в судах, подаючи суть справи «всупереч істині». «Людина є міра всім речам», – говорив софіст Протагор (біля 487-420 рр. до н.е.). Під цим він розумів,

що все в житті – правильне і неправильне, істинне і хибне, добре і погане – повинно визначатися, виключно виходячи з потреб та інтересів людини. Коли його запитували, чи вірить він в грецьких богів, він ухильно відповідав, що «багато чого стає перепоною знати це: і неясність питання, і нетривалість людського життя».

Якщо термін «софіст» пов'язаний з «Софією»-мудрістю, то побудовані ними «софізми» (від гр. σοφισμα, *софізма* – омана, хитрість) з'явилися пізніше. Це сталося насамперед тому, що в софістичних школах захоплювалися формальною стороною слів і понять. Але, не зумівши підкорити логіку думки і слів, стали трактувати і світ, і справи людські як такі, котрі виходять не з реального, а бажаного. Тобто «називаючи, – і визначаю, і обумовлюю».

Наведу кілька прикладів софізмів:

- Те, що ти не губив, ти маєш. Ти не губив роги. Отже, ти маєш роги. Ти рогатий.
- Злодій не хоче брати і здобувати нічого поганого. Здобуття хорошого є справа хороша. Отже, злодій бажає хорошого і робить добру справу.
- П'ять є $2+3$. Два – парне, три – непарне. Виходить, що 5 – і парне, і непарне.

Проте поступово стає зрозумілим, що спочатку софістика постає як гра розуму і несподіваний інтелектуальний ракурс, але з часом вона відокремилася і прийняла форми, з якими здоровий глузд погоджуватися відмовлявся. Мистецтво маніпулювати словами – *риторика* стало полем гри людського розуму і доказом будь-яких, наперед узгоджених, прийнятих установок. Софісти заохочували своїх учнів як за переконливі твердження (наприклад, «кицька ловить мишей»), так і за доказ протилежної тези: «миші ловлять котів». Зрозуміло, своїми твердженнями про те, що абсолютних *норм* правильного і неправильного не існує, софісти викликали в давньогрецьких полісах полеміку і суперечки.

На противагу софістиці сформувалося і утвердилося інше розуміння *Софії* – мудрості, але мудрості божественної. На її основі і виникає філософія – *любов*

до мудрості (від грецького *φιλεα*, *φιλεο* – любов). В самому терміні *φιλεα* прихована відповідь, що не кожна людина може бути філософом. Справа в тому, що в грецькій мові є ряд слів, які означають любов, і сучасний перекладач Google вам на українське слово «любов» оцей переклад «*φιλεα*» взагалі не запропонує. Він запропонує, по-перше – *eros*, яке виражає тугу за божественним, яке потім трансформувалося в прагнення, пристрасть, прив'язаність. Друге – *agape* – любов безкорислива, яка не шукає свою користь, а користь для іншого; *agape* – це співчуття, це здатність бути щасливим щастям іншого. Третє – *storge* – це ніжність в сімейному братстві, це самоствердження в творенні сім'ї. Четверте – *pragma* – корислива любов за розрахунком, з вигодою. Це – не почуття любові, а його імітація. П'яте – *ludus* – гедоністичне кокетство, легке загравання, не обтяжене зобов'язаннями. А от *φιλεα* – сердечна прив'язаність, це любов *взаємна*: людина любить, тому що люблять її. Google перекладає її з сучасної грецької мови як *дружбу*.

Отже, любити мудрість, тобто бути *філософом*, можна лише тоді, коли мудрість, за якою стоять божественні сили, може відповідати взаємністю. Філософом є та людина, яку любить *Софія* – мудрість. Саме така людина може поставити питання, які хвилюють всіх. Безумовно, для життя важливі їжа, тепло, спорт, матеріальний комфорт, спілкування з іншими, але «не хлібом єдиним живе людина». Адаже потрібно і щось більше, а саме: знайти відповідь на питання, хто ми такі, навіщо живемо, в чому сенс такого життя. Людина, схильна до обговорення таких проблем, продовжує традицію, яка існує на нашій планеті стільки тисячоліть, скільки на ній живуть люди. Як утворився Всесвіт і Земля, як виникло життя? Як влаштований світ? Чи є життя після смерті? Як вирішити подібні проблеми? І насамперед: як нам потрібно жити?

Науки дають відповіді на безліч питань, вирішують безліч проблем. Але це філософські питання, яких, по суті, не так і багато. На кожне з них філософія в процесі свого історичного розвитку дає також безліч різних відповідей, але своїх. Виходить, що ставити філософські питання легше, чим відповідати на них. І сьогодні кожна конкретна людина повинна шукати на ті ж питання власні

відповіді. Неможливо просто взяти енциклопедичний словник або зайти в Google і з'ясувати, чи існує Бог і чи є життя після смерті. Словник не дає відповіді і на питання про те, як нам жити. Тим не менше знайомство з міркуваннями інших людей, і особливо мислителів, допомагає нам сформулювати свій погляд на життя.

Першим, хто назвав свої міркування про смисл життя філософією – любов'ю до мудрості – був Піфагор (576-496 рр. до н.е.). Згідно легенди, коли Піфагор прийшов в грецьке місто Фліунт, господар цього міста Леон запитав його: «В якій науці ти вважаєш себе знаючим?». – «Ні в якій, – відповів Піфагор. – Я лише філософ». – «Що таке філософія?» – запитав із подивом Леон. «Людське життя, – була відповідь Піфагора, – можна порівняти з ринком та Олімпійськими іграми. На ринку є продавці і покупці, які шукають вигоди. На іграх їх учасники турбуються про славу та вшанування. Але є ще глядачі, які уважно спостерігають за тим, що там відбувається. Так і в житті людей. Більша частина їх турбується про багатство і славу, всі перебувають в гонитві за ними, тільки невелика кількість людей серед натовпу не бере участі в цій гонитві, але споглядають і досліджують природу речей, а пізнання істини поважають і люблять понад усе. Вони називаються *філософами – любителями мудрості*, а не софосами або софістами – мудрецами, тому що лише божество може володіти всеосяжною мудрістю, а людині властиво хіба що прагнути до неї.

Божественність мудрості-Софії в давньогрецькій релігійно-міфологічній традиції обумовлена її взаємозв'язком з богинею Афіною, яка опікувалася справами будівництва, впорядкування, художньої творчості і ремесла. Сама Афіна має багато спільного з Софією; але все-таки мудрість в грецькій філософії не виступає як окрема персона. А от у християнській традиції, в якій розвинулося вшанування святих і мучеників, мудрість-*Софія* виступає матір'ю трьох божественних добродійностей – *Віри, Надії й Любові*.

Філософія не виникає сама по собі. Її предтечею були міфологічні уявлення, які були уже розповсюджені і домінували в час появи перших філософів. Міфи віками передавали з покоління в покоління перекази про богів

та їх діяння. Кожна країна мала свої міфи і своїх богів. В Давній Греції богів звали Зевс і Аполлон, Гера і Афіна, Діоніс і Асклепій, Марс і Гефест та багато інших. В міфології Київської Русі богами були Перун, Стрибог, Даждьбог, Велес та ряд інших, які уособлювали різні сили природи, від яких залежала людина.

Приблизно в VII столітті до н.е. значна частина міфів була записана Гомером і Гесіодом, що різко змінило ситуацію: письмовий текст дозволив розпочати обговорення міфів. Перші грецькі філософи критикували *Гомера* за те, що боги у нього занадто схожі на людей, були егоїстичні та підступні не менше них самих. Вперше було заявлено, що міфи, можливо, відображають лише людські уявлення.

Міф – це образна варіація художнього епосу з явно вираженим тяжінням до героїко-фантастичного відтворення дійсності. В міфах давні люди зашифрували свої *знання* – світорозуміння: походження світу, питання першопричини, поява з неї богів і людей. Водночас це ніби інструкції як поводитися в різних життєвих ситуаціях: цінності, установки, ідеали, різні *регулятори* поведінки. Найважливіша ж складова частина в міфах – це схеми діяльності в навколишньому світі: соціальна взаємодія, самоствердження, ритуальні та містичні дії, лінії поведінки, символічні обряди.

З появою у Греції полісів, тобто міст-держав, розповсюджується використання праці рабів, що дало можливість вільним громадянам отримати вільний час для заняття політикою, культурною діяльністю і ставити філософські питання, не звертаючись за допомогою до традиційних міфів. Починає стверджуватися таке важливе духовне явище як релігія.

На відміну від міфології, релігія є символічно-фантастичне відтворення дійсності. Воно спирається на впевненість в існуванні вищих, надприродних, потойбічних, незалежних сил, які визначають певний порядок світу і долю людини. Основою «живої» релігійності є міфологічне світорозуміння і діяльність. З міфології в релігію прийшли фетишизм: обожнення предметів, явищ природи, стимуляція і зміцнення віри та заснованої на ній свідомості. В

практичній площині – ритуальність: містерії, культу, обряди, магичні техніки та методики впливу на дійсність.

Теорій про походження релігії існує велика кількість, але один факт очевидний: людина створювала у своїй уяві богів завжди. Якщо певна релігійна ідея з яких-небудь причин не влаштовувала людей, вони просто заміняли її новою. Бог, якому поклонялися іудеї, християни і мусульмани, відіграв вирішальну роль в нашій історії, і взагалі це була одна з найвеличніших ідей всіх часів.

Ствердження релігії було обумовлене зміною соціально-культурних та економічних умов життя. Це вимагало більш зрілого узагальнення поняття «сакрального універсуму», тобто священного простору, в якому людина тепер бачила більше божественних знаків, об'явів, магичних циклів, таємниць, урочих чинників, які належало розшифрувати як волевиявлення вищих сил. Для цього потрібен був інший, філософський стиль мислення, який в подальшому активно використав досягнення міфології і релігії в сфері духовного досвіду.

Важливим фактором становлення філософії було й залишається мистецтво. В VII-V ст. до н.е. Давня Греція демонструє високий рівень розвитку мистецтва, яке і сьогодні залишається неперевершеним зразком єдності форми і змісту. Соціально-політичне і культурне життя в Афінах цього періоду твориться не в палацах, а на площах, в місцях народних зібрань, і участь в ньому беруть всі вільні громадяни. Сюди приїжджають творчі особи з сусідніх земель: скульптори, архітектори, художники, поети, драматурги, філософи. Тут є де реалізуватися кожному таланту. В Афінах постійно або тимчасово жили: історики Геродот і Фулідід, скульптори Фідій і Мирон, поет Піндар, трагіки-драматурги Есхіл, Софокл, Еврипід, комедіограф Аристофан, філософи Анаксагор, Протагор, Демокрит, Горгій, Сократ, Платон, Арістотель. У великій «лабораторії людської культури», через яку проходить людське мислення на шляху до зрілості, сфера мистецтва, поряд з релігією і філософією, відіграє надзвичайно важливу, виключну роль. Давньогрецькі мудреці були одночасно поетами-ліриками або трагіками.

Трагедії передувала хорова лірика, яка була філософською лірикою, оскільки за місцем своїм в суспільному житті була жанром соціально-виховним. Тобто вона покликана була узагальнювати, осмислювати, нормалізувати ті події, які вона представляла. Персонажі діалогів Платона тлумачать цитати з поетичних творів з такою ж серйозністю, як і вислови дельфійського божества.

Трагедії були не тільки жанром мистецтва, але й давали зразки поетичної мудрості. Трагедії вражали гострим сюжетом, потрясіннями, «дихали» моральними сентенціями і настановами. В кожній трагедії наступав момент («агон»), коли персонажі в словесному протиборстві виражали своє життєве кредо. У Софокла це суперечка правди і неправди, в якій правда, на жаль, не пробивається, не проявляється в душі трагічного героя. Тим важче дається йому прозріння. Істина не народжується в суперечці, вона розкривається героєм в його стражданнях, але в суперечці виявляються різні життєві позиції, різні філософії, одна з яких торжествує. Щоправда, не на словах, а на ділі.

У Еврипіда також зіткнення двох світоглядів складає ядро трагедії. Однак дві філософії зіштовхуються не як правда і неправда, а як дві позиції, однаково переконливі й однаково недостовірні. Істина не народжувалася і в цій суперечці, в ній руйнувалися серця, ламалися долі. У Еврипіда люди розумні, логічні, винахідливі в аргументації, коли їм приходиться в дискусії захищати свою життєву позицію. Але що вони здійснюють на практиці? Вони, знаючи свою правоту і вмючи її довести, разом з тим нічого не можуть реально зробити для себе, не кажучи вже про жорстокість і підступність стосовно своїх близьких.

Ці трагедії зараз майже не ставлять. Інший час, інші запити, нові трагедії. Але давньогрецькі драматичні твори не втратили свого сенсу і нині. Всі знають, що мистецтво підносить і виховує нас. Але аналогічна ситуація і з філософією. Якщо мистецтво виховує почуття, формує культуру емоційного сприйняття, розвиває естетичне відчуття світу, то філософія (окрім інших важливих функцій), виховує інтелект, здатність до логічного мислення і пізнання. Якщо мистецтво вчить розумінню прекрасного, то філософія вчить мислити на теоретичному, понятійному рівні.

Впродовж всієї історії культури мистецтво і філософія взаємно доповнювали і збагачували одне одного. Поети мірялися силами з філософами, наприклад, комедіограф Арістофан критикував Сократа, а філософи, які володіли гострим відчуттям джерел думки, постійно поверталися не тільки до Арістотеля або Блаженного Августина, але й до Гомера, Данте, Гете. В свою чергу художники щедро черпали ідеї з філософії, переробляючи її абстракції в душевний трепет, людський біль або радість. У великих поетів філософи вчилися практично-духовному сприйняттю існуючого.

Філософія, як і мистецтво, не орієнтується безпосередньо на зміну речей, на перетворення природи, а звертається до самої людини, перетворює її розуміння і мислення. Тим самим вона допомагає усвідомити своє місце в житті і завдяки цьому кардинальним чином впливати на дійсність. Як і мистецтво, філософія тяжіє до цілісного сприйняття світу, в центрі якого перебуває людина.

Історично філософія виникає услід за мистецтвом. Як і мистецтво, вона йде попереду точних наук в розвитку нових способів духовного і практичного освоєння світу, нових аспектів його бачення. Заняття мистецтвом сприяють розвитку естетичної площини мислення, його здатності народжувати фантазії, знаходити неочікувані зв'язки та асоціації. Заняття філософією розвивають здатність мислення до узагальнень самого високого порядку, привчають бачити предмет не ізольовано, а включеним в світ багатосторонніх системних відносин, які постійно змінюються в залежності від цих зв'язків.

Звідси характерна для філософії традиція використовувати специфічні засоби і форми самовираження. Вона застосовує емоційні вирази, метафори, поєднує «об'ємне» мислення образами з «лінійним», строго логічним мисленням в поняттях.

Однак постає закономірне питання: чи можна філософію вважати наукою. Як правило, розповсюдженою є точка зору про великий вплив науки, під якою розуміється насамперед природознавство, на філософію. Вважається, що на основі наукових даних філософія переглядає й уточнює деякі свої вихідні принципи, змінює світоглядні принципи. Проте часто упускається з виду, що

лідером в області природничих наукових відкриттів була здебільшого філософія. Саме вона робила перші, несміливі й гіпотетичні кроки до нових теорій, вона опосередковано, непомітно, але постійно готувала розум дослідника до відкриттів, часто неочікуваних.

Філософія в ряді випадків першою передбачає й обґрунтовує ті області, в які з часом приходять природничі науки у всеозброєнні математичних методів і технологічного оснащення. Можливість «бачити» далі й ширше, ніж природничі науки, філософія одержала завдяки своєму прагненню вдумливим, раціональним чином осягнути архітектоніку світу, зрозуміти сутність людини та її призначення в безмежному космосі. Такою була антична філософія.

Наукова теорія виникає в античній Греції, мислителі якої прийшли до висновку, що з деяких, старанно вибраних, наочних, самоочевидних та простих істин (наприклад: пряма лінія – найкоротша відстань між двома точками), можна дедуктивно, через логічну техніку вивести значну кількість неочевидних, але творчих, евристичних тверджень. Таке виведення з обраних принципів неочевидного знання було назване теорією. Саме воно й дозволило сформулювати нову дисципліну – геометрію Евкліда.

Предметом теоретичних шукань перших грецьких філософів були питання про *першопочаток* і про зміни в природі. Це заклало основи *натурфілософії*, яка звільняє науковий пошук від впливу релігії, прагне осягнути природні процеси через вивчення самої природи. Філософи в цю епоху вважали, що існує певне *щось*, з чого беруть початок усі речі і в що потім перетворюється все на світі. Однак сьогодні найбільший інтерес представляє власне їх *спосіб міркування*, аніж те, яку першопричину вони визнавали головною.

Справа полягає в тому, що кожний філософ створював свою власну концепцію світу, стверджував свої принципи в жорсткій полеміці з попередніми авторитетами. Навіть в межах однієї і тієї ж школи розвиток мислення йде шляхом заперечення. Для Фалеса першопочаток усього суцього – вода, а його учень Анаксимандр спростовує аргументи свого вчителя і заявляє, що першопочатком є апейрон, тобто безмежне. Їх послідовник Анаксімен не згоден

з ними і створює вчення про повітря, з якого виникають інші стихії – вода, земля, вогонь. Для Демокріта рух атомів жорстко обумовлений причинними зв'язками, а його послідовник Епікур відстоює ідею про вільне відхилення атомів.

Якщо натурфілософи вивчають природу, щоб досягнути людину, то Сократ вивчає людину, щоб досягнути природу.

Не викликає сумніву те, що інтенсивні суперечки, дискусії в сфері давньогрецької філософії, цей дух новаторства і боротьби ідей, особливо сприяли зародженню і прогресу античного природничо-наукового знання. Причому прогресу в надзвичайно життєздатній і досконалій формі, у вигляді конкретних цілісних систем, струнких і несуперечливих всередині себе теорій – геометрії, астрономії, фізики, механіки, включених в загальну картину світу.

Виникнення античної науки стало результатом розвитку філософії того періоду. Вона також була наукою, оскільки претендувала, на відміну від міфологічно-релігійних поглядів, на достовірне знання. Філософія як культура мислення формувала культуру наукового пошуку і пізнання, метою якого є істина. Прикладом цієї взаємодії є філософ Фалес (635-547 рр. до н.е.), який в пошуках нових знань з математики і астрономії мандрував по Єгипту, де йому поставили завдання визначити висоту піраміди. Філософський, тобто творчий підхід сприяв знайти оригінальне рішення: в певний момент він виміряв довжину своєї тіні, яка саме в цю мить дорівнювала його зростові, і переніс цю схему на співвідношення піраміди та її тіні, що й дозволило вирахувати висоту піраміди.

В античності, як і в країнах Стародавнього Сходу – Вавилоні, Єгипті, Фінікії тощо цілісний характер розуміння світу передбачав невіддільність наукового знання від філософського і філософського від релігійно-міфологічного. Платон і давньогрецькі мудреці кожного разу зверталися до міфу, якщо «чистий» розум не дозволяв їм рухатися далі. На перших порах навіть Логос і міф були синонімами «слова», «мови», взаємно заміняючими один одного. Піфагореїзм безконфліктно поєднував містику і математику, Платон мав славу чарівника, а Емпедокл і Геракліт – чудотворців, чаклунів, які синтезували

містику і логіку в єдине ціле, з однаковою ймовірністю породжуючи інженерію, цілителство або магію.

Парадоксальним є факт: хоча фізика відділилася від філософії, проте наука для сучасних філософів – предмет певної заздрості. Філософи не можуть бути самими собою, вони у всьому хочуть уподібнюватися вченим. В множині суперечливих ідей і філософських абстракцій однією з об'єднуючих сил є наукова істинність. Зрештою, сама наука – дитя філософії, яке зберегло багато рис своєї «матері», в тому числі орієнтований на логіку спосіб мислення. Однак те, що для філософії було одним із множини її засобів, для науки стало *методом*.

І наука, і мистецтво, і філософія могли сформуватися в певних умовах реального соціального життя. В Месопотамії, Вавилоні, Китаї, Індії, Єгипті наукові знання і технічні досягнення, як і філософські ідеї, також набули досить високого розвитку. Раціональні, технічні вчення на Сході по своїй глибині, сміливості, досягненням ні в чому не поступалися давньогрецьким, і навіть в ряді випадків переважали їх. Проте для нас відправною точкою, «осьовим часом» є Античність, яку насамперед уособлює Еллада, як називали свою країну давні греки.

Причини полягають у відмінності політичних систем і соціального устрою. Наприклад, у Китаї, основне соціальне призначення наукових знань було або організаційно-управлінське – виховати слухняного і нездатного члена суспільства, або технологічне – інженерні, технічні винаходи. А от античність створювала систему знань, які виходили за рамки корисливого і практичного призначення. В Індії, Єгипті, Вавилоні жерці і вищі чиновники виступали в якості монополістів знання і турбувалися не про його примноження і розвиток, а про охорону і збереження.

Ці відмінності обумовлені не стільки національними, ментальними відмінностями чи природно-кліматичними умовами, скільки соціально-політичним середовищем. Деспотичні системи держав Стародавнього світу були «закритими», в них віками і тисячоліттями панувала ієрархія, придушення особистості, а це не сприяло духовно-інтелектуальному розвитку. Зосередження

влади в одних руках пригнічувало дух критики і змагання, властивих для давньогрецької культури і філософії, представники якої прагнули зрозуміти і пояснити все заново, перебудувати і «перекроїти» весь світ, виходячи з нових і нових знань та передумов.

У VIII-VII століттях до н.е. математичні знання давніх греків залишалися далеко позаду від єгиптян, які знали основні геометричні побудови, а у Вавилоні вміли вирішувати рівняння перших двох ступенів, користувалися рядом математичних таблиць, вирішували кубічні рівняння. Фінікійці до того часу винайшли свій алфавіт, а єгиптяни давно користувалися сонячним календарем.

Заслуга греків в тому, що вони всі ці колосальні наукові і духовні багатства зуміли не тільки освоїти, але й критично переробити і внести в них своє, принципово нове. Вони перейняли і перетворили знання, які були накопичені на Сході, в більш прості, більш доступні і раціональні форми. Цьому сприяв суспільний запит на знання, яке могло бути доступним не для вибраних, а для всіх вільних громадян. Цей запит народжувався в містах-полісах, які являли собою унікальні державні утворення.

Грецькій політичній організації були притаманні різноманітність і експериментальність. Оскільки кожен *поліс*, тобто місто-держава, мав, принаймні в теорії, самоврядування, розвинувся широкий спектр політичних традицій, кожна зі своїми варіантами, спадком та наслідуванням. Були монархії, були деспотії, були олігархії, проте неперервні війни, союзи та конфедерації сприяли постійному взаємовпливу, і кожна окрема форма врядування могла зазнавати радикальних змін. Не дивно, що вкрай складна політична практика стародавніх греків була вдячним ґрунтом для розвитку політичної теорії. Основний політичний словник сучасного світу, від «анархії» до самої «політики» – переважно грецькі винаходи, вважає сучасний англійський історик Н. Дейвіс.

Поліс виникає на рубежі двох історичних епох – від патріархально-общинного до рабовласницького ладу. Подальший розвиток тут можливий по двом напрямкам. Перший – це об'єднання общин у великі конгломерати – імперії, в яких родова знать здійснює деспотичне управління. В результаті

людина опиняється як під гнобленням общинних зв'язків і зобов'язань, так і під гнобленням управлінської бюрократії. В цій ситуації людина не вільна, вона не має свободи. Цим шляхом і пішов розвиток азійської державності.

Другий напрямок – це розвиток общини на тлі вже існуючих і досить інтенсивних торговельних відносин між різними державами, в тому числі і деспотичними. В результаті замість пов'язаних кровними вузами членів племені виникає спільність людей, безпосередньо незалежних один від одного. Вони живуть за рахунок власної ініціативи як в політичній, так і в економічній, зокрема торговельно-грошовій, сферах.

У цій ситуації рабство набирає іншого характеру, ніж в азійських деспотіях. У цих деспотіях раби – власність держави, вони є робочою худобою, напіврабами-напівкріпаками, а разом з тим частиною общини. Вони є безособовою власністю безособової всезагальної общинності.

На противагу такому становищу, торгівельні міста-поліси Греції демонструють іншу картину: тут раб виступає насамперед як товар, як жива власність тієї чи іншої особи. Він раб, але власність *індивіда*, а не колективу. Він належить *вільному* громадянину і слугує для продовження і посилення його діяльності. Чим більше рабів, тим більше можливостей для ствердження громадянина в якості *вільної особистості*. Раби роблять його багатим і сильним, незалежним і вмілим в ремеслах. Але найголовніше – праця рабів надає вільний час для занять політикою, мистецтвом, філософією.

Ця обставина зумовила формування якісно іншої організації соціального і політичного життя античного полісу. Усі важливі суспільні проблеми вирішуються на загальних зборах. Політична боротьба ведеться в основному між аристократами, які тяжіють до збереження родових привілеїв, і демократами, які намагаються відстояти принцип всенародного правління. Поступово стверджується тенденція переходу політичного впливу до ліберальної аристократії, від неї до компромісу з демократією і, нарешті, повністю до демократії.

Тим самим закладається не лише економічна, але й політична основа для прояву активної самодіяльності особистості. Тут вперше вільна людина починає представляти інтерес сама по собі, як носій того чи іншого способу мислення, тих чи інших здібностей, пристрастей і вад, а не як втілена функція державної або племінної чи кастової організації. Саме енергія вільної особистості здатна творити, діяти, конструювати, досягати поставленої мети для себе і для інших – для суспільства, для добробуту його громадян.

Не можна не враховувати і взаємозв'язок філософії з «ойкономікою» або економікою. Це поняття походить з двох грецьких слів – *ойкос* – дім, господарство, і *номос* – закон, порядок. Формуванню соціально-політичного середовища і вільної особистості сприяв розвиток економіки, торгівлі і ремесла. Посилення товарного обміну завжди супроводжується і поживленням обміну думок. Заняття торгівлею і ремеслом розвиває індивідуальну активність, винахідливість, ініціативу. Ремесло уособлює творчу діяльність людини. Ремісник – це деміург, тобто творець. Поняття «*деміург*» в подальшій філософії почало означати вищу божественну силу, яка створила увесь світ – природний і людський.

Ремісник вважався божественним мудрецем, за його мистецьким вмінням вбачали магічну, творчу силу: бездоганна досконалість вибраного зразка, точність виконання, добротність зробленої речі. Вона стає потрібною не лише для її виробника, але й для людей в інших полісах і землях, що активізує торгівлю.

Торгівля і ремесло на ранніх етапах розвитку суспільства постали джерелом енергії, початком соціального оновлення, вони протистояли жорсткій централізації, консервації звичних способів життя і обмеженості. Торгівля сприяла комунікації, обміну не лише товарами, але й знаннями, досвідом, технологіями. Недаремно в грецькій міфології бог Гермес був покровителем мореплавців. Отже, і торгівлі, яка здійснювалася в той час в основному через морські шляхи. Ясон за золотим руном пливе в Колхиду через море, греки колонізують Середземноморський і Чорноморський басейни.

Але торгівля не може здійснюватися без грошей. З царем невеликої держави Лідії (частини Великої Греції) – Крезом – пов’язують *першу монетарну революцію* – карбування монет з різних металів. Торгівля за допомогою монет відкрила нові горизонти для нових верств населення. Це привело до роздрібного ринку, який ми і в історії, і сьогодні спостерігаємо в сучасних державах. З розповсюдженням монет та іонічного алфавіту на грецьких островах, в полісах на материку виникла нова цивілізація.

Суспільне життя греків концентрувалося на ринку. Їх цивілізація була в основному комерційною. Багатство, накопичене комерцією, збільшило вільний час грецької еліти, дозволивши тим самим вести насичене соціальне життя і займатися суспільно важливими заняттями, включаючи політику, філософію, спорт і мистецтво, а також добре харчування і свята.

Впродовж більшої частини людської історії релігія використовувала міфи і ритуали для встановлення контролю над чимось невидимим і зрештою – над людьми. Політичні інститути також впливали на емоції, насамперед на страх перед правителями. А от гроші та інститути, тобто побудовані на них економіка і торгівля, зверталися більше до інтелекту, ніж до емоцій. Гроші і культура, побудована навколо них, створили чіткий логічний і раціональний мисленнєвий процес, відмінний від всіх інших, створених людськими інститутами. Завдяки розвитку своєї економіки греки змінили уявлення людей про світ. Ці нові способи мислення і організації життя породили нові інтелектуальні професії. На їх основі виникають класи, пов’язані зі спеціалізованою інтелектуально-мисленнєвою діяльністю, такі як вчителі, літератори, лікарі, вчені і державні діячі. Вони стали тим живильним середовищем, в якому філософія одержала визначальний імпульс для свого подальшого розвитку.

В такому синтезі – релігії, мистецтва, міфології, політики, торгівлі, монетарної революції виникає так зване «грецьке диво» – майже раптова поява і стрімкий розвиток такої філософії, яка дала могутній поштовх всьому подальшому інтелектуальному прогресу.

З VI ст. до н.е. Еллада відкриває світу імена своїх перших філософів – любителів і шукачів мудрості. Це і наступні століття породили цілу плеяду мудреців, в особі яких споглядальна думка древніх греків досягла вражаючої ясності і чіткості в тлумаченні таємниць світобудови.

Саме в цей період в материнському лоні філософії зародилися основи фізики, математики, астрономії, зоології, біології, були започатковані логіка, етика, естетика, психологія. У всі наступні століття лише розвивалися експериментально, експериментально підтверджувалися і конкретизувалися ті ідеї, які були закладені давньогрецькими мислителями.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає «любити мудрість»?
2. Чому не кожна людина стає філософом?
3. У чому полягає відмінність філософії від міфології і літератури?
4. Як і чому виникає філософія?
5. У чому полягає цінність філософії для розвитку сучасної людини?

Радимо прочитати:

1. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: Навч. посіб. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2019. Розд. 1. – С. 11-27.
2. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни філософії: Наук. посіб. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. Частина перша. – С. 8-44.
3. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень). – К.: Грамота, 2012. Розд. 1. – С. 6-35.
4. Сухомлинський В.О. Я розповім вам казку... Філософія для дітей. – Харків: «Школа», 2016. – 576 с.

Шляхи до мудрості

«Найбільш справедливим було б назвати великою мудрістю прекрасну і величну гармонію. До неї причетний той, хто живе відповідно до розуму»

Платон

Тепер ми зробимо невеликий екскурс в історію філософії. Розуміння глибинної сутності кожного явища досягається через вивчення його історії. Без історії предмета немає теорії предмета, а без теорії немає і думки про сам предмет, говорив видатний німецький філософ Георг Гегель, про якого ми не раз будемо говорити. Кожна наука розгортається в історії, логіка руху якої показує і досягнення, і недоліки творчого пошуку. Як Одісей по дорозі до рідної Ітаки зустрічається з добрим і поганим, задоволенням і небезпеками, так і філософія на шляху до істини відкриває різні позиції, точки зору, ідеї, надії і сподівання. Разом з тим кожний філософ – це окремий світ, який може бути антиподом щодо іншого. Але всі вони єдині в одному – в прагненні досягнути істини. Яким шляхом йшли філософи і в чому їх заслуга?

Наш історико-філософський огляд ми проведемо в кілька етапів. Сьогодні ми зробимо короткий огляд характерних рис тих епох, в яких виникала і набувала розвитку філософія: антична, середньовічна, класична. Ми згадаємо найбільш відомих філософів кожної епохи, вивчимо їхні погляди і позиції. Ми повинні виходити з того, що філософія – це сучасна їй епоха, осягнута в мисленні.

Кожна конкретна наука є результатом досягнутих знань в той чи інший період історії, в тій чи іншій області. А філософія, на відміну від них, дає загальний образ епохи, в який включені і наука, і суспільство, і мистецтво і все інше.

Кожна епоха визначає головну мету пізнання і діяльності, досягнення якої постає смыслом життя. Для античності, наприклад, метою пізнання є космос як жива, розумна, одухотворена цілісність – Логос. Античність – це епоха *космоцентризму*. З його позицій природа антропоморфна – вона сповнена бажань, пристрастей, вона дихає, гнівається, радіє, мислить. Людина виступає як

природна, але розумна істота. І як Логос (світовий закон) встановлює розумний порядок в космосі, так і людина постає «мірою речей» в самому широкому світоглядному плані. Антична філософія міряє всі явища природи уявленнями і поняттями, які виробила людина в процесі пізнання.

Але пізнання існує не для суто практичних потреб, а для одержання знання – найвищої цінності. Знання, за переконаннями греків, можуть самі по собі зробити людину розумною. А «хто розумний, той добрий», – говорив Сократ. Завдяки знанням людина стає вищою за іншого не становищем, не багатством, не владою, а насамперед як особистість. І ця перевага швидко виявляється в суперечках, дискусіях і дарує повагу і шану співгромадян, а наслідком цього може бути і багатство, і високий соціальний статус, і повага громадян. «Неможливо жити приємно, якщо не живеш розумно, морально і справедливо, і, навпаки, неможливо жити розумно, морально і справедливо, якщо не живеш приємно», – говорив видатний філософ того часу *Епікур*.

Зерна мудрості, посіяні першими давньогрецькими філософами, давали багаті сходи, формуючи і виховуючи в певному напрямку світогляд і мислення еллінів. Державні діячі, полководці, оратори йдуть вчитися до філософів і не шкодують на це свого часу. Достатньо згадати відомого всім полководця Олександра Македонського, який був учнем Арістотеля. «Я шаную Арістотеля, – говорив він, – нарівні зі своїм батьком; якщо батьку я зобов'язаний життям, то Арістотелю зобов'язаний всім, що дає йому ціну». «Якщо батько виховав моє тіло, – говорив далі Олександр, – звів мене з неба на землю, то Арістотель, виховавши душу мою, підняв мене із землі на небо».

Сила розуму вимагає різноманітності, вважав Шарль де Голль, президент Франції, генерал. В роки Другої світової війни він очолив рух французького опору проти нацистів, які окупували його країну. Цю силу неможливо знайти у виключних навиках певної професії. Істинною школою керівництва і командування є загальна культура. Не було жодного знаменитого полководця, який не черпав би свого мистецтва із скарбниці людського розуму. Я вважаю, що в основі перемог Олександра Македонського ми завжди, в кінці кінців,

знаходимо Арістотеля. Який, до речі, говорив: «Хто проявляє себе в діяльності мислення і поважає розум, очевидно, влаштований належним чином і більше всіх любий богам».

Ця традиція посіла одне з головних місць в соціальній і політичній історії. Так, радником римського імператора Нерона був філософ Сенека, а через століття Римською імперією правив Марк Аврелій – видатний представник філософії стоїцизму. Французький філософ Рене Декарт був наставником і вчителем шведської королеви Христини, а знаменитий Ніколо Макіавеллі – секретарем самої знаменитої італійської фамілії і династії – Медичі. Український богослов і філософ Теофан Прокопович очолив «вчену дружину» Петра Першого, і фактично – на превеликий жаль! – був керівником створення проекту Російської імперії. Знаменитий німецький мислитель Георг Гегель був запрошений в якості головного філософа Пруссії на посаду професора Берлінського університету. І так можна продовжувати до нескінченності. Зрештою, нинішній Президент Франції, як говорять, був декілька років секретарем відомого філософа Поля Рікьора.

В епоху середніх віків головна роль щодо визначення мети і цінності життя належить християнству. Тому середньовіччя є епохою теоцентризму, від грецького «Theos» – Бог і латинського «centrum» – центр кола. Однак, незважаючи на пріоритет віри над розумом, філософія не втрачає своїх позицій. Найбільш авторитетним правителем того часу – часу ствердження християнського світу, був, поряд з королями та імператорами, Папа Римський. Свій авторитет він підтримував авторитетом філософії, хоча і не міг визнавати цього публічно.

Очевидно, справа знову ж таки в традиції, яка ствердила невід’ємність філософії не лише від інтелектуальної діяльності й мислення, але і від політичного і соціального життя. До речі, Ісус Христос, від імені якого називається наша християнська віра, як і Сократ, звертається до людського розуміння, яке полягає в моральній повазі й любові до свого ближнього. Для Сократа «хто розумний, той добрий», для Христа – хто вірить, той добрий, тому

і одержить спасіння. І Сократ, і Христос не отримали вдячності від тих, чий інтереси відстоювали, заплативши за свої переконання життям.

Видатний мислитель VI-V століття вже нашої ери Августин Блаженний вважав себе повноцінним християнином. Але він не бачив суперечностей між християнством і філософією Платона. Схожість між платонізмом і християнством була настільки великою, що Августин подумував, чи не читав Платон уривків із Старого Завіту. Це, зрозуміло, малоімовірно. Скоріше можна говорити, що Платона християнином зробив Августин – так би мовити, «заднім числом», як і пізніше християнський філософ Тома Аквінський максимально використав філософію язичника Арістотеля для створення свого вчення. Філософія (не лише Арістотеля), вважав Тома Аквінський, зовсім не обов'язково повинна заходити в суперечність із християнським вченням, з тим, що підказує нам християнське одкровення або віра. Досить часто тези християнства і філософії співпадають, тому можна за допомогою розуму прийти до тих же істин, про які написано в Біблії. Мова йде про теорію так званої «подвійної істини», згідно якої і віра, і розум приводять до істини. Щоправда, мова не йшла про примирення істин християнства та істин філософії. «Божественна істина, – говорив Тома Аквінський, – є мірою кожної істини. Кожна розумна істина повинна вимірюватися істиною Бога. Теологія, яка належить до священного вчення, відмінна по своїй природі від тієї теології, яка вважає себе складною частиною філософії».

Вважалося, що філософія в епоху середніх віків повинна бути також «чистою», як і віра. А цінність філософського мислення визначається тим, наскільки глибоко воно занурене в сутність християнських таїнств. Питання було лише в тому, чи приймати християнські одкровення на віру, або ж християнські істини можна досягнути за допомогою розуму. Чи суперечить Біблія здоровому глузду, чи, навпаки, наша віра сумісна з нашим знанням? Вся середньовічна теологія, яка намагається замінити філософію, була зосереджена на цій проблемі. Одночасно вона стає християнською філософією.

Сучасна філософія набула повноти й цілісності саме при включенні в неї феномену християнства. В свою чергу християнство є породженням *європейської культурної традиції*, яка бере витoki з цивілізацій Стародавнього Сходу. Її характеризує схожість мов, що веде за собою споріднене мислення. Праєвропейська культура була проникнута вірою в багатьох богів. Тобто для неї характерний *політеїзм*. Певну спорідненість по всій області розселення європейців виявляють і ряд окремих міфів. Схожість між європейськими і східними культурами простежується і в способі мислення. Типовий приклад – сприйняття життя у вигляді драми, в якій сили добра і зла протистоять одне одному в непримиримій боротьбі. Це була спроба передбачити долю світу і людини.

Давньогрецька філософія зовсім не випадково виникла саме в європейському ареалі. Як грецька, так і східна міфологія проявляють явні ознаки філософського, або «умоглядного», підходу до речей. Європейці прагнули до розуміння ходу подій, їх об'єднує, наприклад, з Індією, *циклічний* погляд на історію. Як для буддизму та індуїзму, так і для греко-римського світу властивий акцент на релігійному одкровенні, на аскезі, на переселенні душі.

Другу культурну традицію представляють *семіти*. Всі три великі релігії – *їудаїзм*, *християнство* та *іслам* мають семітську основу. І мусульманський Коран, і іудео-християнський *Старий Завіт* написані на споріднених семітських основах. Християнський Новий Завіт написаний грецькою мовою, а вироблення християнської теології відбувалося під сильним впливом елліністичної філософії. Для семітів характерна переконаність в існуванні одного Бога, тобто *монотеїзм*. Семітські культури об'єднує також *лінійний* погляд на історію. Відповідно до нього, історія бере начало з часу створення Богом землі і закінчиться в день Страшного суду. Суть Священного Письма складають насамперед історичні події. Про спільні історичні корені євреїв, християн і мусульман свідчить визнання Єрусалиму релігійним центром і святим містом. На відміну від основних східних релігій, три вказаних вчення підкреслюють

межу, яка лежить між Богом і створеними ним людьми. Мета цих релігій – позбавлення від провини і гріха.

Спільною священною книгою для іудаїзму і християнства є Старий Завіт. В ньому міститься історія трьох великих царів Ізраїлю – Саула, Давида і Соломона. При вступі на престол царі проходили помазання і ставали *Месіями*, тобто «помазанниками». В релігійному контексті царів сприймали як посередників між народом і Богом, так що їх часто називали «синами Божими», а країну – «царством Божим». Все це було перенесено на Ісуса Христа, з ім'ям якого пов'язувалися «син Божий», «месія», «спасіння», «царство Боже». Саме християнство має на увазі Г. Гегель, коли говорить, що релігія є взагалі остання і найвища сфера людської свідомості. Вона є тією областю, в яку людина вступає як на терени абсолютної істини. Тут я хочу навести слова французького історика і філософа Ернеста Ренана: «Якими б не були несподіванки, які готує нам майбутнє, Ісуса ніхто не перевершить. Культ його буде вічно оновлюватися; легенда його буде вічно викликати сльози; його стражданнями будуть терзатися кращі серця; і у всі часи всі будуть проголошувати, що серед синів людських ніколи не народжувалося більш великого, чим Ісус».

В своїх проповідях Христос закликає до любові всіх до всіх, навіть ворогів; до всезагального прощення; кожен повинен звернутися до милості Божої. Згідно християнському вченню, Христос був єдиним праведником на світі, і помер за гріхи людства, тобто став «спокутувальною жертвою», щоб примирити нас з Богом і позбавити від Його покарання.

Вчення Христа означило початок нової цивілізації – християнської. Вхідження християнства в греко-римський світ було не тільки зіткненням двох культурних традицій, але й одним з найвеличніших в історії людства культурних зсувів. В подальшому християнство, незважаючи на різного роду незгоди і суперечності, здійснило колосальний позитивний вплив на розвиток філософії. І сьогодні, в умовах небувалого розвитку технологій, світ, культуру, мислення неможливо уявити без християнства.

З XIV століття енергії середньовічного теоцентризму вичерпуються. Християнська культура починає розпадатися на частини. Філософія і природничі науки все більше і більше відривалися від релігії, що одночасно сприяло більш вільним відношенням між вірою і розумом. Це привело до створення нових наукових методів, що стало основою Ренесансу, або Відродження. Під ним розуміється широкий розквіт культури, який в XIV столітті розпочався в Італії і впродовж двох століть розповсюдився по всій Європі.

Відроджувалося насамперед мистецтво і культура античності. На основі чого виникає *гуманізм* (*homo* з латинської – людина), оскільки від авторитету Бога погляди знову звернулися до людини. Цей період у філософії називають *антропоцентризмом* (*antropos* з грецької – людина). Вивчення гуманітарних дисциплін давало «класичну освіту» і розвивало так звану «людяність». «Народжуються коні, – говорили в той час, – людина ж не народжується, а виховується».

Важливими передумовами гуманізму стали винайдення книгодрукування, пороху і компасу. Технологія книгодрукування через нові можливості поширення знання допомогла розповсюдженню гуманістичного світогляду, тому церква втратила монополію на розповсюдження знань. Компас полегшив мореплавання, тому сприяв великим географічним відкриттям. Порох став умовою виготовлення вогнепальної зброї, що давало переваги європейцям перед іншими народами. Виникнення міст з розвиненим ремісництвом і торгівлею, товарно-грошових відносин і банківської системи висунуло на перший план бюргерство (бюргер – вільний підприємець), яке добивалося незалежності і свободи діяльності. Такий поворот подій сприяв розвитку індивіда, його уявлень і творчих здібностей.

Досягненням Відродження став *новий погляд на людину*, що обумовило формування *нового життєвого устрою*. Велике значення мав також *новий погляд на природу*. Її вивчення повинно спиратися насамперед на спостереження, досвід і експеримент. Такий підхід називається *емпіричним*. На його основі на

зміну *геоцентричній* приходять *геліоцентрична картина світу*. Згідно цієї картини, в центрі світу була не Земля, а Сонце.

Ренесансний гуманізм формує повагу до людського «Я», що стверджує *індивідуалізм*. Ідеї Відродження знаходять продовження в *Реформації*, ініціатори якої німецький священик Мартін Лютер (1483-1546 рр.) і голландський християнський філософ Еразм Роттердамський (1469-1536 рр.) спрямували ідеї гуманізму на переосмислення ролі церкви. Зокрема Мартін Лютер акцентував увагу на особистих відношеннях індивіда з Богом. Переклад Біблії з латини на німецьку мову давав можливість кожній людині читати Святе Письмо і бути священиком для самого себе.

Мова йде про те, що між Богом і людиною не повинно бути посередників, якими були і є священики. Людина ж, з точки зору Лютера, з якого починається нова течія в християнстві – протестантизм, сама, особисто повинна спілкуватися з Богом через власне розуміння Святого Письма.

Філософія в цей період перебуває в пошуках свого подальшого розвитку. Але для цього потрібно позбутися тягара хибних уявлень і помилок минулого, особливо догматизму схоластики. Гуманізм як впевненість в силі людини дав можливість сформуватися *скептицизму*, який розчистив дорогу новій філософії і новому мисленню.

Наступає епоха *Нового часу*, в якій інтенсивного розвитку набуває наука, тобто епоха *наукоцентризму*. Вона тепер визначає філософію, економіку, освіту, політику, окреслює шляхи розвитку суспільства. Філософія набуває статусу методології, що стало умовою створення *філософських систем*. Кожна з них постає сукупністю принципів, які дозволяють концептуалізувати нові ідеї в певну цілісність, що визначається в якості наукової теорії. Теорія показує, що окрім знання з фактів, яке утворює емпіричний досвід, з'явилося знання з принципів, що затверджує світ теорій. В епоху Нового часу (Модерну) окреслюється історична межа виникнення науки: поєднання евристичності теорій з доказовістю емпіричного дослідження.

Наука конститується тепер як система знання з неодмінною підсистемою норм, заборон, вимог щодо свого функціонування. Але наука є не тільки результативним виразом знання, а й процесом його здобуття. З цього боку вона виявляє динамічні порядки типу: метод – відкриття – технологія, чи з внутрішнього боку: факт – практика – теорія.

Наука постає рафінованим виразом людського знання, в його найбільш довершеній, філософсько-систематизованій формі. У цьому знанні особливого значення набуває процедура *логічного виведення*, що входить в систему філософського осмислення світу. Це стало нормою прийняття наукових тверджень не лише в інтелектуальному, але й господарсько-економічному середовищі. З цього починається перетворення науки у безпосередньо виробничу силу, а разом з цим становлення нового виміру філософії – *економіоцентризму*.

Епоха економічного виміру філософії починається з середини XVIII століття. Вона пов'язана з іменем Адама Сміта (1723-1790 рр.), викладача моральної філософії в університетах Шотландії – Единбурга і Глазго. Суть здійсненого ним «коперніканського перевороту» полягала в переході від *альтруїзму* до *егоїзму*. Фактично це була легітимізація *принципу індивідуалізму*, започаткованого в ренесансному гуманізмі. Починаючи з Адама Сміта, абстрактний індивід персоніфікується в конкретного індивіда – «*економічну людину*». Філософія починає вивчати новий світ, який все більше і більше економізується. З настанням епохи економіоцентризму філософи – Адам Сміт, Карл Маркс, Георг Зіммель стають економістами, а економісти – Джон Стюарт Мілль, Макс Вебер, Еміль Дюркгейм та інші – філософами. Таким чином, новий економічний світ, або «світ економіки», не може реалізувати свої принципи без філософського осмислення.

Виявилось, що справжнім економістом можна стати лише тоді, коли ти мислиш, аналізуєш, виходячи з принципів філософії. Кожний економіст по суті прагнув побудувати філософську систему, яка б пояснювала найбільш приземлене з людських бажань – стати багатим, жити заможнo. Очевидно, це не

самий привабливий вид філософії, але точно найбільш інтригуючий. Як і великі філософи, видатні економісти вірили, що життєві прагнення людей, буденну метушню можна перетворити в гармонію послідовного руху вперед. Мета цього руху – досягнення суспільного блага.

Ствердження економцентризму не означає, що філософія розвивалася лише в цьому напрямку. В XIX столітті починають формуватися нові філософські течії: *аксіологія* (вчення про цінності), *герменевтика* (вчення про розуміння), *екзистенціалізм* (філософія існування), *позитивізм* (філософія позитивного знання), *прагматизм* (філософія практичної діяльності) та інші. Всі нові течії і напрямки засвідчили про перехід філософії від класики до неокласики. А вона демонструє вже інший спосіб пізнання, осмислення інших проблем, народжених епохою бурхливого розвитку науки і технологій, зміною політичної картини світу, новими потребами людини.

Філософія, таким чином, відповідає на запити часу, прагне вирішити проблеми, які набули актуальності в ту чи іншу епоху: космос, Бог, наука, економіка, людина тощо. Сьогодні такою проблемою стала інформація, яка орієнтує філософію на вирішення проблем тепер вже комп'ютерно-інформаційної епохи.

Основи філософії Нового часу, яка визначила контури індустріальної цивілізації, були закладені французьким мислителем XVII ст. Рене Декартом (1596-1650 рр.). Насамперед його цікавило питання про *достовірність нашого знання*. Друга істотна проблема – *співвідношення душі і тіла*. Обидві проблеми стали основою філософських дискусій на два наступних століття.

Для досягнення достовірного знання потрібно використовувати *розум*, інтелект. Звідси – раціоналізм, від латинського *ratio* – розум, розсудок. Він єдиний здатен мислити і тому може дати нам точне розуміння проблеми. Відправною точкою міркувань постає теза про *сумнів у всьому*. Якщо сумніваєшся, то думаєш, це означає, що мислиш. Отже, якщо я мислю, то існую – «*Cogito, ergo sum*».

На основі принципу «універсального сумніву» Декарт приходять до твердження про існування двох різних видів реальності, або субстанцій. Перша – це *мислення*, а друга – *матерія*, або протяжність. Хоча ці субстанції похідні від Бога, вони незалежні одна від одної. Мислення вільне стосовно матерії, а матеріальні процеси протікають незалежно від мислення.

Рене Декарт запропонував свій метод досягнення істини: «Існують чотири способи досягнення мудрості, або наукового, істинного знання:

- 1) осягнення самоочевидних істин;
- 2) чуттєвий досвід;
- 3) знання, одержане із спілкування з іншими людьми;
- 4) читання хороших книг».

Традицію раціоналізму як головної умови мислення продовжили Б. Спіноза, Г. Лейбніц, І. Кант, Г. Гегель та інші. Сучасник Р. Декарта, його співвітчизник Б. Паскаль виходить з того, що вся наша гідність полягає в мисленні. Людина – всього лише «тростина», найбільш слабка в природі, але це «мисляча тростина». Для Б. Спінози є дві форми прояву Бога, названі філософом *атрибутами*. Фактично вони є декартівськими «мисленням» і «матерією» (протяжністю). Конкретні явища звичайного життя є різні *модуси* атрибутів – мислення або протяжності. Під модусом розуміється певний спосіб, яким проявляє себе субстанція (Бог або природа). Квітка – це модус атрибуту матерії (протяжності), а вірш про цю ж квітку – модус атрибуту мислення. По суті ж обидва виражають субстанцію, Бога, який є одночасно природою. Ототожнення Бога і природи одержало назву *пантеїзму*.

Кредо цього напрямку філософії можна було б виразити наступними словами: «Я відчуваю, тому мислю і в результаті існую». Справа в тому, що раціоналістичний світогляд і мислення типові для філософії XVII століття. Хоча воно було розповсюджено ще в середні віки, і Платон з Сократом також були скоріше раціоналістами. Але з XVII століття раціоналізм і його спосіб мислення стали все більш критично аналізуватися. Тепер багато філософів відстоювали іншу точку зору: поки ми не одержимо якого-небудь знання від органів чуттів, в

нашій свідомості взагалі не буде ніякої інформації. Такий погляд носить назву *емпіризму*, від латинського *empirio* – досвід.

Емпірик виводить всі знання про світ з того, про що говорять наші органи відчуття: слух, зір тощо. Класичне формулювання емпіричного погляду на життя дане ще Арістотелем: «В розумі немає нічого такого, чого раніше не було б у чуттєвому досвіді». Ця теза була підхоплена англійським філософом Дж. Локком (1632-1704 рр.). Його позиція на перший погляд проста: ми нічого не знаємо про світ, поки не *побачимо* його. Якщо ж у нас є уявлення і ідеї, які неможливо підкріпити власним досвідом, вони хибні. Всі наші думки і уявлення є відображенням чогось побаченого і почутого. До відчуття наша свідомість – *tabula rasa*, тобто «чиста дошка». Відчуття дають *прості ідеї*, а свідомість обробляє їх за допомогою мислення, міркувань, віри, сумніву, з чого одержуємо так звані *ідеї рефлексії*.

На основі цієї позиції Дж. Локк виокремлює *первинні якості* предметів – протяжність тіл, їх вага, форма, рух, спокій. Стосовно цих якостей ми можемо бути впевнені, що відчуття передають істинні властивості предметів. *Вторинні якості* – колір, запах, смак, звук – передають не дійсні властивості, закладені в самих предметах, а лише їх вплив на наші відчуття. Первинні якості містяться в самих речах, а вторинні змінюються і залежать від індивідуальних особливостей органів відчуттів. Так, ліс може бути наповнений в кожному пору року різними звуками, які по-різному сприймаються різними людьми.

Із усіх емпіричних систем найбільшого авторитету набула філософія Девіда Юма (1711-1776 рр.). Зокрема, оригінальність його міркувань підштовхнула великого німецького філософа Іммануїла Канта до створення його теорії. Для Д. Юма у людини є два види уявлень: *враження та ідеї*. Враження – це безпосереднє сприйняття зовнішньої дійсності, а ідеї – пригадування подібних вражень. Якщо людина обпеклась від гарячої плити – це «враження», а згадка про це – «ідея».

Як враження, так і ідеї можуть бути *простими* або *складними*. Наприклад, наш досвід сприйняття яблука – складна ідея. Іноді ми поєднуємо в свідомості

ідеї, які в реальному світі існують окремо. Так виникають хибні ідеї, яких не знайти в природі. Насправді свідомість нічого не видумує, а «вирізає» і «склеює», створюючи таким чином хибні ідеї або уявлення. Але увесь матеріал, з якого ми склеюємо уявні картинки, повинен поступати в нашу свідомість у виді простих вражень. Той, хто ніколи в житті не бачив золота, не зможе уявити собі і гору з чистого золота.

Для Д. Юма характерна позиція *агностицизму*. Він не був ні християнином, ні атеїстом. Коли його запитали, чи вірить він в загробне життя, він відповів: «Всяке буває – і дрова, кинуті у вогонь, іноді не горять». Д. Юм визнавав достовірним лише те, про що свідчив чуттєвий досвід, залишаючи відкритим питання про всі інші можливості. Він не заперечував ні християнську віру, ні віру в чудеса. Але в обох випадках мова йде про віру, а не про наукове знання або здоровий глузд. Безумовно, філософія Д. Юма зруйнувала останній зв'язок між вірою і наукою.

Традицію емпіризму продовжує Джордж Берклі (1685-1753 рр.) – ірландський єпископ і філософ. Він виступив проти силу матеріалізму, який набирає силу й підривав віру в те, що все на світі створено і управляється Богом. При цьому Дж. Берклі виявився самим послідовним емпіриком. Причому він радикалізував позицію емпіризму: справді, всі речі в світі такі, якими ми їх сприймаємо у відчуттях, але вони не «речі».

З точки зору емпірика Дж. Локка дійсність є фізичною реальністю – «субстанцією», яку ми відчуваємо. Цю тезу і заперечує Д. Юм, який говорить: існує тільки те, що ми сприймаємо. Але ми не сприймаємо «матерії», не сприймаємо «речі» в її конкретному прояві. Вважати, що за нашими відчуттями приховується певна «субстанція», означає приходити до поспішних висновків.

Людина може, вдаривши по столу, відчути щось тверде, але не відчути самої матерії, з якої складається стіл. Відчуття твердості дає «воля або дух». Філософ-єпископ вважав, що причиною наших уявлень може бути власна душа, але лише чужа воля або дух породжують ідеї, які складають наш «матеріальний

світ». Цей дух і воля – Бог, існування якого більш очевидніше, чим існування людей.

Кожна річ, яку ми бачимо і відчуваємо, є «знак або дія божественної всемогутності». Іншими словами, вся природа, яка нас оточує, і все наше життя засновується на існуванні Бога. Він – єдина причина всього сущого.

Сумніву підлягає не тільки існування матеріальної дійсності, але й простору й часу, сприйняття яких також залежить від свідомості. Все, що існує – існує в нашому сприйнятті, в наших відчуттях. «Існувати – означає бути сприйнятим», – головна теза Дж. Берклі – «Esse est percipi».

Запитання для самоконтролю

1. Чим відрізняються софісти (мудреці) від філософів (любителів мудрості)?
2. Яка роль філософії у формуванні критичного мислення людини?
3. Чому філософське запитування сприяє інтелектуальному розвитку?
4. Що означає оцінювати світ з позицій філософії (мудрості)?
5. У чому полягає значення філософії для сучасної освіти?

Радимо прочитати:

1. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: Навч. посіб. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2019. Розд. II. – С. 27-56.
2. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень). – К.: Грамота, 2012. Розд. 1. – С. 6-35.
3. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни філософії: Наук. посіб. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. Частина перша. – С. 8-44.
4. Ільїн В.В. Філософія для дітей: методичні рекомендації. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2019. – С. 7-15.

Лабіринти розуму

*«І чим більше я розмірковую,
тим більше дві речі наповнюють
душу мою все новим здивуванням і
зростаючим благоволінням: зоряне
небо над нами і моральний закон
всередині нас»*

І. Кант

Екскурс в історію філософії доцільно почати з епохи Просвітництва. Це досить непроста розмова, бо ми підійшли до того етапу розвитку філософії, коли вона всі пріоритети людського життя віддала розуму. Які причини такого підходу?

У XVIII столітті Європу охопив широкий культурний рух, який назвали *Просвітництвом*. Розрізняють англійське Просвітництво – перша половина століття, французьке – його середина, і ближче до кінця – німецьке. Особливий вплив на розвиток європейського суспільства здійснили ідеї французьких філософів-просвітників – Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера та інших, які можна визначити в семи головних пунктах:

Перший – боротьба з авторитетами. Для французьких філософів інтерес представляла Англія, в якій було більше свободи, більш розвинене природознавство. Не менше натхнення вони черпали і з англійської філософії, особливо політичних ідей і теорій Т. Гоббса і Дж. Локка. Це дало можливість повести боротьбу з авторитарною владою, яку уособлював король, підтриманий церквою, аристократами. Вбачалося, що індивід сам повинен шукати відповіді на питання, яке ставило життя.

Другий – *раціоналізм*. Як і античні мислителі, французькі філософи-просвітники більше за все вірили в людський розум. Нове природознавство виявило і доводило розумне влаштування природи. Унаслідок цього філософи поставили перед собою завдання визначити такі основи моралі, релігії, політики та етики, які відповідали б людському розумові.

Третій – *просвітницька ідеологія*. Її завдання полягало в «освіченості й вихованні» широких народних мас, оскільки від цього залежало створення кращого суспільства. Вважалося, що бідність і пригнічення пояснюються неосвіченістю і забобонами, а тому особливу увагу звертали на виховання дітей і народу. Власне, системна освіта бере свій початок саме з епохи Просвітництва. Її колосальним досягненням стала 28-томна «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел», над якою працювали видатні філософи і вчені того часу. «Там є все, – говорилося в ній, – від способу вставляти нитку в голку до способу заряджати гармату».

Четвертий – *культурний оптимізм*. Філософи-просвітники вважали, що варто лише розповсюдитися знанням і здоровому глуздові, як людство гігантськими кроками піде вперед. Рано чи пізно нерозумність і неосвіченість відступлять перед натиском «освіченої» людини. Ця ідея була домінуючою в Західній Європі буквально до недавнього часу. Лише в останні двадцять років людство втратило традиційну впевненість в тому, що будь-який «розвиток» йде на користь.

П'ятий – заклик *назад до природи*, який став гаслом для людини. Однак під «природою» філософи Просвітництва розуміли той самий розум або розсудок. Адже розум даний людині природою – на противагу релігії і «цивілізації». Обґрунтовуючи ідею «повернення до природи», *Ж.-Ж. Руссо* виходив з того, що людина «від природи» добра, а все зло укорінене в суспільстві. Тому дитина повинна якомога довше жити в своєму «природному» стані, зберігаючи в собі «добро».

Шостий – *гуманізація християнства*. Відповідно до цієї стратегії релігію також потрібно було привести у відповідність з «природним» людським розумом. В цей період було багато переконаних матеріалістів, які відстоювали атеїзм. Проте більшість філософів-просвітників вважали недоцільним відмовлятися від Бога – занадто вже розумно влаштований світ. Такою ж розумною вважалася віра в безсмертя людської душі. Християнство, – доводили

філософи-просвітники, – необхідно очистити від нерозумних догматів, а також істин, що приймають на віру, без доведення.

Сьомий пункт, найголовніший – *права людини*. Французькі філософи активно боролися за «природні права», насамперед проти цензури, за свободу друку. Стосовно релігії, політики і моралі, особистість повинна була одержати право вільно мислити і виражати свої думки. Просвітники хотіли ствердити певні права, які повинні мати всі люди вже в силу того, що народилися людьми.

Лозунг «свобода, рівність, братерство», який сформулювали французькі просвітники, став основою для ідеалів і принципів, які спочатку з'явилися у Франції, а в усій Європі ствердилися значно пізніше, коли монархії поступилися місцем республікам.

Видатним представником німецького Просвітництва був філософ Іммануїл Кант (1722-1804 рр.). Він поєднував в собі мислителя, який прагне знайти власні відповіді на філософські питання, і викладача філософії як навчальної дисципліни. Сферу філософії в широкому значенні, – говорив він, – можна підвести під наступні питання:

1) Що я можу знати? 2) Що я повинен робити? 3) На що я можу сподіватися? 4) Що таке людина?

На перше питання відповідає метафізика, на друге – мораль, на третє – релігія і на четверте – антропологія.

Долаючи однобічність раціоналізму та емпіризму, І. Кант вважав, що обидва ці напрями філософської думки частково праві і частково неправі. З його точки зору, в нашому сприйнятті світу важливу роль відіграють і відчуття, і розум, але їх не потрібно переоцінювати. Наші знання йдуть від почуттів, але в розумі існують певні умови, які визначають наше сприйняття.

Все, що людина бачить, іде від навколишнього світу, однак те, *як* вона бачить, залежить від розуму. Іншими словами, те, що вона бачить, залежить від того, де вона народилась – у Франції чи, наприклад, у Японії. Тобто від освіти, культури, виховання тощо. Отже, свідомість не «*tabula rasa*» (чиста дошка), а активно діюча інстанція, яка сама «конструює» сприйняття світу людиною.

Наприклад, як вода, налита в певну посудину, приймає її форму, так і чуттєві враження пристосовуються до «форм споглядання», які визначені свідомістю. Отже, не лише свідомість підлаштовується під речі, але й речі підлаштовуються під свідомість.

Таку позицію сам І. Кант назвав «коперніканським переворотом» у питанні про людське пізнання. Мається на увазі, що цей погляд так само радикально відрізняється від попереднього світогляду, як геліоцентрична теорія Коперніка від геоцентричної Птолемея. У І. Канта на сприйняття людиною світу діють зовнішні обставини – *зміст пізнання*, і внутрішні обставини, які діють всередині самої людини – *форма пізнання*.

Там, де не вистачає ні досвіду, ні розуму, виникає порожнеча, яку можна заповнити *вірою*. Для людської моралі необхідно виходити з наступного: людина володіє *безсмертною душею*, існує Бог, у людини є *свобода волі*. Ці положення виступають в якості *практичних постулатів*, необхідних для реалізації поставлених людиною цілей.

Так само, як всі люди мають однакові форми свідомості, доводить І. Кант, так кожен має доступ до *універсального морального закону*. Він так само абсолютний, як і фізичні закони. Цей закон не прив'язаний до якої-небудь конкретної ситуації. В ньому не говориться, що ти повинен поступати так-то і так-то, а говориться, як ти повинен поступати в будь-яких ситуаціях.

Цей моральний закон І. Кант називає *категоричним імперативом*. Згідно цього закону, людина повинна *чинити так, щоб завжди ставитися до іншої людини як до мети і ніколи не ставитися тільки як до засобу*. Щоб бути моральним, твій вчинок повинен бути продиктований внутрішнім переконанням. Тільки якщо ти робиш те, що вважаєш своїм обов'язком, можна говорити про *моральний характер вчинку*. Лише дотримуючись морального закону, людина діє *вільно*, досягаючи тим самим свободи.

Виходячи з цих міркувань, І. Кант і досліджує проблему свободи. Як істота, що відчуває, людина повністю належить природі, а тому підкоряється *закону причиновості*. На такий підхід ніякої свободи волі в неї немає. Але в

якості розумної істоти людина слідує своєму «практичному розуму» (завдяки якому і може робити моральний вибір), вона здобуває свободу волі. Коли, наприклад, людина вирішує чинити добро, навіть якщо це суперечить її інтересам, вона чинить вільно. Незалежність і свобода потрібні саме для того, щоб піднятися вище своїх бажань і шкідливих звичок.

Заслугою І. Канта є те, що йому вдалося вивести філософію із суперечності, в яку вона зайшла із-за незгоди між раціоналістами та емпіриками. Кантом закінчується певна епоха в історії філософії. Але він багато в чому визначив подальші шляхи її розвитку.

Наступним періодом просвітницької європейської культури є романтизм. Він є виразом «загального світогляду» – реакцією на однобічне піднесення розуму. Замість «холодного» розсудку і розуму новими гаслами стали «почуття», «уявлення», «відчуття», «пристрасть». Вони стали визначальними в культурному житті, насамперед у Німеччині.

Романтики скористалися думкою І. Канта стосовно ролі «Я» в пізнанні, згідно з якою індивід одержав свободу власного тлумачення дійсності. Це дало змогу романтикам безмежно підкреслити роль особистості, а це у свою чергу змусило по-новому оцінити геній, насамперед, художника. Наприклад, Бетховен, який в своїй музиці виражає власні почуття і пристрасті, є «вільним художником» – на відміну від майстрів барокко, таких як Бах, Гендель, які створювали свою музику на честь Бога і часто притримувалися жорстких правил композиції.

Для романтиків митець, наділений силою уяви, творить власну дійсність. Вони тяжіли до чогось далекого і недосяжного, зокрема до містики, загадковості, ночі і всього надприродного, таємничого. Романтики вважали своїм обов'язком жити насиченим життям, або ж відходити від нього у мрії та марення. Банальну повсякденність вони залишали міщанам, пересічним людям.

Романтики сприймають природу як єдине ціле. З точки зору філософа-романтика В. Шеллінга (1775-1854 рр.), вся природа, включаючи і людську душу (духовне), і фізичну реальність, є виразом одного Бога, або «світового духа». Цей

дух є і в природі, і в людській свідомості. Для багатьох романтиків філософія, природознавство і поезія утворювали певну вищу цілісність. Людина могла писати піднесені вірші, або вивчати життя рослин і структуру мінералів – фактично це були дві сторони однієї медалі.

Природу сприймали романтики як організм, тобто як цілісність, яка постійно розвиває закладені в ній здібності. Природа – це квітка, яка розкриває свої пелюстки, або поет, котрий розкриває світу себе через вірші.

Подібний підхід спостерігається і у новому погляді на історію. В цьому плані заслуговує уваги позиція німецького культуролога і філософа Й.Г. Гердера (1744-1803 рр.), згідно з якою для історії характерні взаємопов'язаність, розвиток і цілеспрямованість. Якщо для філософів-просвітників існував лише один розум, придатний для всіх часів, то Гердер вказував на своєрідність кожної епохи, в силу чого кожна нація є унікальною, має власну «національну душу». Питання лише в тому, чи може людина вжитися в особливі умови інших культур.

Романтизм ніс за собою оновлення поглядів відразу в багатьох областях. Прийнято розрізняти два види романтизму. Представники *універсального романтизму* займалися проблемами природи, світової душі і творчого генія. Трохи пізніше одержав розвиток *національний романтизм*, в якому на перше місце поставлена історія, мова і взагалі культура певного *народу* («нації»). Подібно природі та історії, народ є організм, що розвиває закладені в ньому потенції. «Світова душа» присутня як в народі та національній культурі, так і в природі та мистецтві.

Філософи-романтики сприймали «світову душу» у вигляді «Я», котре в екстатичному стані творить все у світі. Сам процес творчості залишався багато в чому несвідомим. Мистецтво створюється закладеною в ньому внутрішньою енергією. Все залежить від творчого уявлення художника або філософа. Виходить, все міститься в свідомості і сфері духу.

Сфера духу детально досліджена видатним представником німецької класичної філософії Г. Гегелем (1770-1831 рр.). Він об'єднав і розвинув у своєму вченні різноманітні ідеї, які існували в середовищі романтиків. Але на відміну

від них мислитель вкладає в поняття «світовий дух» («світовий розум») нове звучання. Для нього це насамперед сфера людських думок. Філософ простежує розвиток «світового духу» впродовж всієї історії. Він розмірковує про життя, мислення і культуру насамперед людини. В такому випадку поняття «дух» втрачає містичний відтінок, не ховається у виді «дрімаючого інтелекту» в природі.

Філософія Г. Гегеля надзвичайно багата за змістом, складна і багатогранна. Тому доцільно виокремити лише найбільш важливі її положення. Насамперед це метод, за допомогою якого розглядається хід історії. Цей метод – діалектика. Філософія Г. Гегеля не вчить нічому конкретному про «сокровенну природу буття», зате вона вчить нас продуктивному способу мислення.

Попередні мислителі прагнули з'ясувати основи людського пізнання, але всі вони говорили про його одвічні передумови. З точки зору Г. Гегеля, основа людського пізнання змінюється з покоління в покоління, тому виявити її раз і назавжди неможливо. Отже, не існує ні «вічних істин», ні незалежного від часу розуму і розсудку.

Для Г. Гегеля історія є історією розуму або історією мислення. Спосіб мислення визначається як усіма ідеями, які залишаються у вигляді традиції від попередніх поколінь, так і матеріальними умовами сучасної для людини епохи. Тому у жодному випадку не можна говорити, що та чи інша конкретна ідея або думка буде істинною завжди. Тим не менше вона може бути правильна на даний момент. Так, якщо сьогодні виступити з доказами на користь рабовласництва, то це буде сприйнято в кращому випадку як невдалий жарт. Але дві тисячі років тому ця ідея не була абсурдною, особливо для тих, хто володів рабами і використовував їх працю.

Так само і розум є явищем динамічним, він постає в якості процесу. Таким же процесом є істина. Неможливо взяти ідеї, наприклад, античності або епохи Відродження чи Просвітництва і назвати одні з них правильними, а інші – хибними. Так само не можна стверджувати, що Платон був правий, а Сократ чи Арістотель помилялися, або І. Кант був правий, а Д. Юм помилявся. Взагалі

неможливо «вирвати» того чи іншого філософа або ідею з історичного контексту. Оскільки постійно з'являється щось нове, то розум «прогресує». Тобто знання людини постійно розвивається, йде вперед.

Вивчення історії засвідчує, що людство неминуче рухається до більшої *розумності* і *свободи*. Але в процесі розвитку історії виявилось, що кожна висловлена думка породжує протилежну. Виникає певна напруженість між двома протилежними думками, яка «знімається» висуненням третьої ідеї, заснованої на кращому, що містилося в двох перших твердженнях. Це називається *діалектичним розвитком*. Можна, наприклад, сказати, що декартівський *раціоналізм* був *тезою*, якому Д. Юм протиставляв свій емпіризм як *антитезу*. Але їх протиставлення, цю «напругу» між протилежними світоглядами було «знято» І. Кантом. Він визнав раціоналістів правими з одного боку, а емпіриків – з іншого. А також доказав, що прихильники обох точок зору помилялися щодо низки важливих пунктів. Однак історія не закінчилася І. Кантом, тому його «синтезу» Г. Гегель протиставив нову «антитезу». Він не нав'язує історії «схему», а пропонує *тріаду* як діалектичну модель в самій історії, що розкриває в її процесі конкретні закони розвитку розуму, або «світового духу».

Гегелівська діалектика застосовується не лише в історії. Ми користуємося діалектичним мисленням і при обговоренні будь-яких проблем. Виявивши недоліки, ми зберігаємо раціональне зерно міркування. «Лівий» і «правий» політичні опоненти частково праві і частково помиляються. В процесі дискусії може відбутися критичне переосмислення позицій із збереженням найбільш сильних аргументів обох сторін.

Розум Г. Гегеля – це *динамічний розум*. Оскільки дійсність проникнута суперечностями, її опис також повинен бути суперечливий. Індивідуалізм романтиків зіштовхнувся зі своєю антитезою, тобто запереченням у гегелівській філософії. Мислитель робив акцент на «об'єктивних» силах, під якими розумів сім'ю і державу. Він вважав індивіда органічною частиною певної спільності. Розум, або «світовий дух», проявляється насамперед у взаємодіях між людьми.

«Світовий дух» усвідомлює себе, пройшовши три ступені. Спочатку «світовий дух» усвідомлює себе в особистості – це етап *суб'єктивного розуму*. Більш високого ступеня усвідомлення «світовий дух» досягає в сім'ї, суспільстві і державі. Це ступінь *об'єктивного розуму*, оскільки він проявляється у взаємодіях між людьми. Вищої форми самопізнання «світовий дух» досягає в *абсолютному розумі*. Це – мистецтво, релігія і, нарешті, філософія. Саме у філософії «світовий дух» зустрічається із самим собою, розмірковує про власне функціонування в історії. Філософія є дзеркало «світового духу».

Після Г. Гегеля завершується епоха побудови великих філософських систем. Філософія набуває зовсім іншого напрямлення. Замість пошуку абстрактних істин філософія зосереджує увагу на людині. Найбільш повно це проявилось в «екзистенціалізмі» і «філософії життя».

Екзистенціалізм започатковує датський філософ С. К'єркегор (1813-1855 рр.), що протиставив гегелівському об'єктивному духу як всезагальному і єдиному індивідуалізм. Г. Гегеля цікавили скоріше загальні контури історії. На думку С. К'єркегора, і філософія романтиків, і «історизм» Г. Гегеля звільняли конкретну людину від відповідальності за своє життя.

З точки зору датського мислителя, «об'єктивна істина», якою займались гегелівська філософія та її послідовники, була абсолютно несуттєва для життя конкретної людини. Більш важливою є істина, безпосередньо пов'язана із життям індивіда. Потрібно шукати істину особистісну («для мене»). Іншими словами, він протиставив гегелівській «системі» людину, або *особистість*. Причому його цікавить не людина як «тип», а її *існування (екзистенція)*. А «існує» людина насамперед не в думках; ми співвідносимося зі своєю «екзистенцією» у вчинках, коли робимо важливий вибір. Екзистенціальність – це установка на внутрішній світ, зосередженість на внутрішньому бутті, а не зовнішньому володінні речами

Для людини важливим є її власне існування, скінченність якого вона постійно відчуває, а не міркування про природу «світового духу». З цієї позиції істини завжди особистісні. Тобто істина, як правило, суб'єктивна.

Прикладом є питання істинності християнства. Щодо цього питання у людини не може бути чисто теоретичної, або академічної думки. Для того, хто «мислить себе в екзистенції», це питання життя і смерті, а тому його неможливо обговорювати просто так, з чистого інтересу.

Отже, потрібно розрізняти суто філософську проблему існування Бога - і ставлення до неї конкретної особистості. Перед такими питаннями кожна людина постає наодинці з самою собою. Окрім того, до вирішення таких важливих питань можна підходити тільки з *вірою*. Речі, які ми досягаємо розумом, як правило, менш для нас суттєві. Наприклад, логічну істину, що $2 \times 2 = 4$, ми згадаємо не у вечірній молитві, не на смертному ложі. Такі істини, хоча «об'єктивні» і «всезагальні», але не відіграють ніякої ролі в житті конкретної людини. Любов симпатичної людини для тебе дорожча, чим, наприклад, теорема Піфагора.

Представлене С. К'єркегором власне розуміння «екзистенції», «суб'єктивної істини» і «віри» містило критику філософської традиції раціоналізму. В сучасній цивілізації, вважав С. К'єркегор, народ перетворився в «натовп», «безвідповідальну масу», яка проводить час в пустих балачках. Тому «думка натовпу завжди хибна» або «правда завжди виявляється в меншості».

Викликає інтерес виокремлення С. К'єркегором трьох стадій життя. На першій, *естетичній стадії*, людина живе сьогоднішнім днем, прагне до насолод. Така людина повністю живе в світі почуттів, залежить від своїх бажань і настроїв.

Людина, яка живе на *етичній стадії*, сповнена страху і відчуття спустошеності. Але *страх* – відчуття благотворне, оскільки засвідчує наявність «*екзистенціальної ситуації*». Тут естет може зробити вибір і «перескочити» на більш високу стадію. Але стрибок людина повинна зробити сама, завдяки своїм внутрішнім зусиллям. Головне – не те, що людина вважає один вчинок правильним, а другий – неправильний, а те, що вона взагалі вирішує діяти у відповідності з поняттями про «добре і погане».

Етична стадія також може втомити, і тому окремі люди роблять новий крок до *релігійної стадії*. Цей вибір виводить за рамки естетичної насолоди або розумного обов'язку *віри*. Лише тепер людина одержує умиротворення. Під ним розуміється християнська віра.

В ХХ столітті виникла багатоманітна «філософія екзистенціалізму», натхненна датським мислителем. Зокрема, екзистенціалізм умовно поділяють на німецький (М. Гайдеггер, К. Ясперс), і французький (Ж.-П. Сартр, А. Камю). Більш широкого розповсюдження у європейських інтелектуалів одержала позиція Ж.-П. Сартра (1905-1980 рр.). На формування його екзистенціалізму значний вплив здійснила філософія М. Бердяєва, випускника Київського університету св. Володимира. Проголошена Ж.-П. Сартром теза: «Екзистенціалізм – це гуманізм» засвідчувала, що екзистенціалісти виходять виключно з життєвої позицій самої людини.

Однак гуманізм екзистенціалізму більш песимістично розглядає ситуацію людини у світі, ніж гуманізм епохи Відродження. Філософію Ж.-П. Сартра можна розглядати як безжальний аналіз становища людини в світі, в якому, згідно Ф. Ніцше, «Бог помер».

Ключове слово у філософії Ж.-П. Сартра – «існування» («екзистенція»), але дещо з іншим, ніж у С. К'єркегора, змістом. Рослини і тварини також існують, але лише людина усвідомлює своє існування. Фізичні речі існують лише «в собі», тоді як людина існує і «для себе». Далі Ж.-П. Сартр стверджує, що людське існування передує його смислу. Іншими словами, сам факт мого буття важливіший за те, що людина я собою являю. «Існування передує сутності».

Під «сутністю» розуміється те, з чого складається будь-яка річ – її «натура», або «суть». Але людина не має вродженої «натури», тому повинна створювати себе сама. Вона змушена створювати свою «сутність», оскільки вона не дана їй первісно.

Людина, стверджує Ж.-П. Сартр, не може спиратися на незмінну «натуру», а тому приречена на імпровізацію. Людина перебуває в стані актора, якого

випустили на сцену без наперед вивченої ролі, без тексту і навіть суфлера. Потрібно самій вибирати, як жити.

Але коли людина усвідомлює, що вона існує і з часом вона помре, а смисл всього цього досягнути неможливо, тоді, – говорить Ж.-П. Сартр, – виникає страх. Людина відчуває себе чужою в світі. Відчуженість створює у людини відчуття відчаю, туги, відрази, а також абсурдності існування. Якщо гуманісти Відродження вказували на свободу як благо, то Ж.-П. Сартр бачив у свободі людське прокляття. «Людина засуджена бути вільною, – писав він, – засуджена, тому що не сама себе створила; і все-таки вільна, тому що, одного разу закинута в світ, відповідає за все, що робить».

Завдяки свободі людина приречена все життя робити *вибір*. Тому *несе повну відповідальність* за свої дії і вчинки. Тому не може і відмахнутися від відповідальності за свій вибір поясненнями, що «повинна» йти на роботу або «зобов'язана» рахуватися з вимогами суспільства стосовно свого способу життя. Людина, котра таким чином «вливається» в анонімну масу, стає позбавленою індивідуальності «людиною натовпу». Вона втікає від самої себе в буденну оману існування. Але свобода накладає на людину зобов'язання створити саму себе, інакше наше існування не буде «справжнім».

Починаючи з середини ХХ століття, екзистенціалізм проник в літературу і театр. Серед видатних екзистенціалістів-письменників потрібно виділити Альбера Камю (1913-1960 рр.), який виступив з концепцією абсурду. На його переконання, увесь світ, усе життя глибоко абсурдне (безглузде). В процесі боротьби інтелекту з реальністю остання переважає його своїм абсурдом. У А. Камю сама сутність є абсурдом «нешасної свідомості». Тобто усвідомлення безглуздості існування перетворює нашу свідомість на «нешасну свідомість».

Якщо все реальне абсурдне, то абсурд і є реальністю. Однак навіть при впевненості в такій безнадійності потрібно на щось сподіватися. Той, хто зрозумів, що цей світ абсурдний і не має смислу, здобуває свободу. А вона приходить тоді, коли повстанеш проти всесвітнього абсурду, бунтуючи проти нього. Бунт і свобода, на думку А. Камю, нероздільні.

Бунт – це не революційний виступ, а потреба особистості у самовираженні, це повстання проти долі, проти вселенського абсурду. Якщо кредо Р. Декарта – «Я мислю, отже, існую», А. Шопенгауера – «Я прагну, отже, існую», то у А. Камю – «Я бунтую, отже, існую».

Проблема людини розглядається і у філософії волюнтаризму. Цей напрямок у філософії пов'язаний насамперед з іменами німецьких філософів А. Шопенгауера (1788-1860 рр.), молодшого сучасника Г. Гегеля, і Ф. Ніцше. Виступивши з критикою філософії Г. Гегеля, А. Шопенгауер фактично запропонував критику системи раціоналізму. Матеріальний світ – це світ явищ, і його вивчає наука. Але справжній світ – це світ *уявлення*, він існує остільки, оскільки ми його уявляємо. Помилка попередньої філософії в тому, що вона первинним вважала мислення. Насправді не в мисленні, а в бажанні (хотінні) людина виступає сама по собі, розкриваючи свою сутність – *волю*, яка є принципом *суб'єктивності*, на відміну від раціонального пізнання як принципу *об'єктивності*. Воля – первинна, незалежна від пізнання, яке є вторинним, відокремленим від волі.

Кожне поняття, думка – лише абстракція. Тому декартівське «Я мислю, отже, існую» («Cogito ergo sum») А. Шопенгауер замінює «Я прагну, отже, існую» («Volo ergo sum»). У волі своя власна необхідність, вона не визначається розумом. Воля є первинною, виконує роль вершника, який пришпорює коня (розум). Універсальний об'єкт волі – *воля до життя*. Перше правило волі до життя – інстинкт самозбереження, який веде до егоїзму, що є джерелом всіх вчинків людини.

Продовжує лінію волюнтаризму Фрідріх Ніцше (1844-1900 рр.), якого називають філософом парадоксів. Його образне і метафоричне мислення заворожує. Інтересу до історії і християнської моралі, яку він називав «рабською», Ф. Ніцше протиставляв саме життя. Він здійснив спробу «переоцінити всі цінності», для того, щоб слабкі люди не заважали жити сильним. З його точки зору, як християнство, так і філософська традиція відверталися від реального світу, вказуючи або на «небеса», або на «світ ідей».

Але той світ, який вони вважали справжнім, насправді є лише «сукупністю ілюзій». «Залишайтеся віддані землі, – закликає Ф. Ніцше, – і не вірте тим, хто говорить вам про небесні надії».

Центральним поняттям ніцшеанства є «*воля до влади*» як найбільш значний критерій кожного типу поведінки, кожного суспільного явища. «Воля до влади» – основа *права сильного*. Це вище за всі моральні, релігійні та інші нормативні настанови. Для Ф. Ніцше не існує учителів і учнів. Кожен повинен йти своєю дорогою, інакше він не здійснить свого єдиного життя, яке тотожне інстинкту зростання, волі до влади, нагромадження сил. В діяльності великого полководця, у творчості художника або вченого воля до влади максимальна, оскільки найбільшого виразу досягає самовладання, сила прагнення до перемоги.

Якщо «воля до влади» відсутня – людина деградує. З «волі до влади» Ф. Ніцше виводить усі основи моралі. Зокрема, сильна людина вільна від моральних обов'язків і не зв'язана ніякими моральними обіцянками. Усім цим вимогам відповідає суб'єкт моралі пануючих – «надлюдина». Володарем влади «надлюдина» стає не через вроджену належність до певного класу чи стану, а як обранець природи.

Як С. К'єркегор, так і Ф. Ніцше з його програмою «переоцінки цінностей» пробудили до життя нові філософські течії, які, без сумніву, визначили світогляд і культуру мислення ХХ століття.

Стосовно сучасної філософії, то витoki кожної окремої її течії містяться в попередніх. Іншими словами, філософія як культурно-інтелектуальна цілісність присутня в кожному напрямку думки або інтелектуальній течії.

Сучасна *аналітична філософія* бере свої витoki від *англійського емпіризму*. Він став джерелом *позитивізму* та його модифікацій – *неопозитивізму*, *постпозитивізму* і зрештою *філософії науки*. Специфічним відгалуженням емпіризму можна назвати *прагматизм*.

Реакцією на *раціоналізм* стали ряд течій *ірраціоналізму*, представленого, як вже зазначалося, *волютаризмом*, *екзистенціалізмом*, а також *інтуїтивізмом* А. Бергсона (1859-1941 рр.) і *феноменологією* Е. Гуссерля (1859-1938 рр.) та ін.

Особливо потрібно відмітити *психоаналіз* З. Фрейда (1856-1939 рр.). На думку французького дослідника Роже Дадуна, З. Фрейд належить до трьох найвидатніших мислителів другого тисячоліття – після М. Коперніка, який замінив геоцентризм на геліоцентризм, і Ч. Дарвіна, який обґрунтував теорію еволюційного походження людини.

До сучасних течій філософії потрібно віднести *неотомізм* – осмислення сутності християнської релігії, а також *екологічну філософію*. Вона намагається спрямувати людство по шляху врятування планети від забруднення і знищення.

На перетині другого і третього тисячоліття впевнено заявила про себе *філософія постмодернізму*. В ній зовсім інші ціннісні орієнтації, ніж в попередній філософській традиції (модернізмі). Якщо Модерн основними вважав цінності свободи, рівності і братерства, а також ідеал «досконалого суспільства» і «гармонійної людини», то у постмодернізмі ними виступають різноманітність, толерантність і погляд на суспільство, де «всі автори і актори». Його основними поняттями є *плюралізм* і *деконструкція*.

Завдяки деконструкції здійснюється рішуча відмова від ідей цілого, універсального і абсолютного. Доводиться визнати, що наука вичерпала себе в доказах, експериментах і спекулятивній діалектиці. Постмодернізм вводить нові поняття: *перформанс* – мінливість подій, ситуативність; *симулякр* – творчий монтаж вже існуючих імітацій; *ефективність*, а не істина; *мова і комунікація* як джерело легітимації знань; *актуальність* – не чекати, а жити *тут і тепер*.

Суть *деконструкції* у виявленні «вислизаючих» від самого автора «залишкових смислів». Тобто деконструкція дозволяє розкрити в художньому і філософському тексті те, що показує його справжній зміст і смисл.

Постмодернізм породжений інформаційною епохою, яка знаменує перехід від виробництва речей (Модерн) до виробництва знаків, символів, слів. Кредо постмодернізму – «Я мовлю, отже, існую».

Запитання для самоконтролю

1. Чим відрізняється епоха космоцентризму від епохи теоцентризму?

2. *В чому полягає сутність схоластики?*
3. *Охарактеризуйте основні риси філософії раціоналізму.*
4. *Що таке емпіризм і хто його представники?*
5. *Назвіть основні напрями сучасної філософії.*

Радимо прочитати:

1. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: Навч. посіб. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2019. Розд. II. – С. 27-56.
2. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень). – К.: Грамота, 2012. Розд. 4. – С. 102-119.
3. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни філософії: Наук. посіб. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. Частина перша. – С. 47-73.
4. Крічлі С. Вступ до континентальної філософії. – К.: Стилос, 2008. – 152 с.

Відповідність філософського образу мислення філософському образу

ЖИТТЯ

*«Мудрець ні в чому і ні в кому не
має потреби: адже все, що
належить іншим, належить і йому»*

Антисфен

Чи може людина жити так, як мислить? Адже ми знаємо багато прикладів, коли навіть поважні, авторитетні люди висловлюють гарні, правильні думки, а в реальності здійснюють негідні вчинки, можуть піти навіть на злочин. Чому так трапляється, від чого залежить розходження «слова і діла»? Це залежить від культури мислення.

В листах молодого Антуана де Сент-Екзюпері є глибоке спостереження. Правильне, культурне мислення, зазначає він, є однією із найбільш дорогоцінних якостей, якими володіє людина. Життя показує, що люди всіляко прагнуть збагатити свою пам'ять, свої знання, вправляються у вмінні красиво говорити, але вони майже ніколи не турбуються про культуру мислення. Вони прагнуть міркувати логічно, але не турбуються про те, щоб правильно мислити. Ми часто говоримо про культуру поведінки, про культурність людини в більш широкому смислі слова. Але дуже мало про культуру мислення. Постає питання: що собою являє культура мислення і яке відношення має до філософії, як реалізується в практиці життя.

Серед багатьох, навіть освічених, людей існує переконання, що варто тільки навчитися особливим прийомам міркування, засвоїти правила і закони формальної логіки – і мислитель готовий. В кожному «організованому суспільстві» здійснюється програма: поставити суспільству в достатній кількості педантів, «нудних повторювачів готового смислу», як говорив поет Осип Мандельштам, думка яких пульсує чітко, як механізм годинника.

Такі суспільства, як правило, авторитарні і тоталітарні, не мали в кінцевому рахунку перспективи. Це суспільство «виконавців», а вони ніколи не переступають межі дозволеного. Як правило, таких виконавців ми називаємо

бюрократами і часто дорікаємо, що в них немає нічого людського. Бюрократ тому і хабар бере, щоб стати «людиною».

Сьогодні, в епоху інформаційних технологій, комп'ютера і мережі, є багато розмов про «штучний інтелект». Але при його створенні моделюються такі його сторони, як логічність та ерудиція. Однак ці якості, які раніше користувалися досить високим престижем в науковому світі, сьогодні втрачають своє значення: не так і приємно відчувати себе нездалою подобою «думаючої» машини або «електронної пам'яті». І якщо відштовхуватися від різних моделей «штучного інтелекту» як від протилежного полюсу, то прийде до висновку, що справжня культура мислення проявляється в умінні мислити самостійно, творчо, своєрідно, сміливо.

Але як зробити, щоб людина мислила творчо, нестандартно? Як уникнути перетворення в «сіру масу»? Сьогодні всі освічені, всі інформовані, всі багато знають, і не так просто вийти за межі прийнятих шаблонів, нав'язаних рекламою смаків, оцінок, характеристик тощо. Проте небезпека стандартизації особистості не в загальнодоступності інформації, масової культури і знань. Адже людина, на щастя, не пасивно сприймає інформацію. Своєрідною людиною робить не тільки те, що саме вона читає, слухає, дивиться, але і як вона розуміє все це.

Зрозуміло, культура мислення передбачає вивчення духовної культури людства. Але потрібне не просто вивчення і запам'ятовування, а критичне переосмислення всього цього спадку, оволодіння ним, трансформація цього суспільного багатства в особисте володіння, в діяльну енергію інтелекту, в його знаряддя.

Про це дуже добре сказав великий німецький поет і мислитель Й.В. Гете: «Що таке я сам? Що я зробив? Я зібрав і використав все, що я бачив, слухав, спостерігав. Мої твори підживлені тисячами різних індивідів, невігласами і мудрецами, розумними і глупими; дитинство, зрілий вік, старість – всі принесли мені свої думки, свої здібності, свої надії, свій спосіб життя; я часто знімав урожай, посіяний іншими, моя праця – праця колективної істоти, і носить вона ім'я Гете».

Для того, щоб вийти на рівень мислячої людини, потрібно насамперед увійти в дві сфери культури, через які проходить наше мислення на шляху зростання, – мистецтва і філософії. Можна вивчати математику, не знаючи хімії, можна бути інженером, не обтяжуючи себе вивченням медицини, можна бути програмістом, не маючи поняття про астрономію. Але неможливо бути культурною, моральною людиною, ігноруючи мистецтво і філософію. Без них неможливе як творче мислення, так і дійсно творча діяльність. «Філософія, як і мистецтво, – говорив англійський філософ К. Поппер, – не покликані щось доводити. Їх завдання – засвідчити енергію мислення, зберегти вогонь духу».

В історичному плані філософія виникає услід за мистецтвом, але перед природознавством. Якщо мистецтво розвиває і формує відчуття прекрасного, наука – точність, конкретність думки, то філософія – привчає бачити життя в системі цілісного світу та його багатомірних відносин. Філософія виникла з потреби раціональним способом осягнути побудову світу, зрозуміти природу і людину як єдину систему.

Яким же чином філософське мислення може здійснювати своє «бачення» далі й ширше, ніж бачать природничі науки? Справа в тому, що по мірі розвитку філософії від неї стали відбруньковуватися конкретні науки. Американський вчений і популяризатор науки Айзек Азімов зазначав: незабаром наука стала схожою на величезний сад, в різних куточках якого працюють групи людей – кожна на своїй ділянці. Сад розростається, і разом з тим в ньому кожна людина досліджує свій кущик до останнього листочка. Але втрачає можливість побачити і зрозуміти те, що роблять його сусіди, не говорячи вже про те, щоб оглянути увесь сад.

Тут і приходиться на допомогу філософія. Вона являє собою немовби вигляд цього саду з висоти, дозволяє скласти цілісне уявлення про світ, про його закономірності і взаємозв'язки. «Сад науки», як би він не розростався, не може охопити всього суцього в його найбільш загальних закономірностях. Тому філософія, і разом з нею мистецтво, покликані доповнювати наше знання про

світ. Доповнювати на основі узагальнення результатів всієї багатогранної діяльності людського пізнання.

Буденній, тобто обмеженій, свідомості філософія в кращому випадку видається чимось подібним до надмірної розкоші, чимось таким, без чого можна обійтись. Проте людина, якщо вона прагне мислити творчо, з метою досягнення своєї мети, на кожному шляху зустрічається з питаннями: скінченний всесвіт чи нескінченний? Чи може він бути пізнаний, і якщо так, то до якої межі? Яке місце людини у Всесвіті, які її цілі й покликання, в чому полягає сенс життя? Від того, як людина вирішує для себе ці «споглядальні» питання, в значній мірі залежить успішність її інтелектуальної, культурної, господарської діяльності. Але продуктивне вирішення цих питань можливе лише на рівні філософського мислення. Саме філософія «розсуває» перед людиною «вузькі» горизонти емпіричного світовідчуття, розкриває найбільш загальні аспекти розвитку природи в їх закономірностях і причинних взаємозв'язках.

Витоки культури філософського мислення ми знаходимо насамперед в античній Греції. Тут філософське мислення виступає ще в «первісній красі», не позбавлене наївності і простоти. Всезагальні взаємозв'язки явищ у греків не доводяться в деталях: вони є результатом безпосереднього споглядання. В цьому недосконалість давньогрецької філософії, і тут вона демонструє непослідовність і суперечливість. Але в цьому ж полягає і її перевага: по-перше, тут мислення постає в своїй безпосередній художньо-символічній цілісності; по-друге, філософському способу мислення відповідає філософський образ життя.

Таке поєднання було цілком закономірним для талановитого народу мореплавців і торговців, ремісників і філософів, спадкоємців Геракла і Ахілла, Прометея і Одиссея, Ікара і Гомера, Ясона і Езопа.

В чому ж полягає філософський спосіб мислення? Кожна діяльність породжує певний тип мислення. Землероб, будівельник, архітектор, столяр, інженер тощо діє на основі так званого «здорового глузду». Він дозволяє сприймати світ в його конкретності, яка складається з предметів, речей, видимих процесів і явищ. Результатом є розповсюджений в повсякденному житті тип

мислення, який прагне бачити речі такими, якими вони постають перед нами. Таке розуміння не сприймає фантазій, творчого пошуку, аналогій, поворотів думки і несподіваних відкриттів як результату міркувань і осмислення. Подібне ставлення до дійсності ніколи не зрозуміє радості *Архімеда*, не зрозуміє, чому його вигук «Еврика!» став символом перемоги людського розуму – пошукового, творчого, сповненого енергії і надії на силу духу.

Але якби людство в усі часи складалося тільки із таких розсудливих людей, які спираються тільки на те, що можна відчутити і побачити, воно все ще знаходилося б на первіснообщинному рівні існування, жило б в печерах і харчувалося б сирою їжею. Проте людина ніколи не задоволена навколишнім світом і завжди прагне його змінити. Це прагнення породжує запитання, сумніви в очевидності «абсолютних істин», пошук того, що приховане від звичного погляду. Тисячі людей дивилися, як падають яблука, але тільки Ісаак Ньютон зміг *побачити*, що містить в собі це явище і відкрити закон всесвітнього тяжіння. Сформована в процесі пізнання культура мислення допомагає *бачити* сутність, а не просто дивитися.

Проте формування культури мислення є тривалим і болісним процесом, як і кожне народження нового, важливого, доленосного. Як Афіна, згідно з міфом, богиня мудрості, народжується з голови Зевса, так і мислення народжується з філософії. В такому випадку можна говорити про філософське мислення.

В античності його основу складає мистецтво вести суперечку, дискусію. В пошуках обов'язково свого, специфічного бачення світу, в прагненні протиставити себе іншим мислителям кожний з грецьких філософів часто приходив, на перший погляд, до абсурдних тверджень, але погоджується з ними. Він прагне будь-якою ціною знайти докази для «своєї» істини. Причому його докази строго логічні, раціональні, послідовні, і в той самий час короткі, яскраві та ефективні – такі, які краще всього можуть переконати.

В результаті парадоксальні докази для, здавалося б, абсурдної тези знаходяться, і тоді виявляється, що це зовсім не гра словами, не «переливання з пустого в порожнє», а «схоплення» причини події або явища в їх

протилежностях, осягнення глибин самого буття. І тоді теза, яку мислитель обстоює, залучається в орбіту гострої філософської полеміки. Так, виходячи зі свого вчення про ідеї, Платон виводив з одиничних «стола» і «чаші» загальні поняття «стільність» і «чашність». На що Діоген із Синопа зазначив: «Стосовно мене, то стіл і чашу я бачу, а от «стільності» і «чашності» не бачу». Тоді Платон йому відповів: «Для стола і чаші у Діогена є очі, а для «чашності» і «стільності» у нього немає розуму, який мислить».

Якщо висунутий тим чи іншим філософом принцип виявиться все ж таки нежиттєздатним, то нічого поганого в цьому нема – наука вже збагатилася витонченими способами його доказу. В цьому випадку мислення як спосіб пізнання і діяльності (і разом з ним філософія) зробило ще один крок вперед – якщо не в осягненні світу, то у вдосконаленні самого себе.

Філософське мислення з часу свого виникнення і формування завжди виступало проти буденного мислення, або «здорового глузду». В останньому нічого поганого немає, але «здоровий глузд» тому і здоровий, що навколишній світ не є для нього джерелом питань і проблем, стимулом до міркувань. Він не шукає в навколишньому світі іншого смислу, окрім того, який є самоочевидним. Він ніколи не сумнівається, не думає, що за зовнішньою достовірністю явищ може приховуватися невидима простому погляду *сутність*. Її завжди шукають давньогрецькі філософи і знаходять: то у вигляді Слова (*Логосу*), то *Нуса* (Розуму), то Ідеї, або Духу, або матерії («*hile*») у Арістотеля тощо. Будь-яким сумнівам, спробам розуму відійти від банальних очевидностей будення мислення непримиримо вороже.

Очевидно, саме з цих причин представники «буденного» погляду на світ іронічно ставилися до представників науки і особливо філософії. Яскравим прикладом такого ставлення є історія, пов'язана з першим філософом Еллади Фалесом. Одного разу він в глибокому задумі йшов, не дивлячись під ноги, за звичкою піднявши очі до зірок. Не звертаючи увагу на навколишнє, він не помітив глибокої ями і впав у неї. Люди почали сміятися з нього, а якась жінка

повчально сказала: «Як можеш ти, мудрець, пізнати, що відбувається на небі, якщо не бачиш навіть того, що у тебе під ногами».

Пізніше вже згадуваний нами німецький мислитель Г. Гегель, коментуючи цей епізод, зазначив, що і філософи, в свою чергу, сміються з людей. Вони, люди, зрозуміло, не можуть впасти в яму, тому що раз і назавжди перебувають в ній і не можуть подивитися вгору і побачити краси зоряного неба.

Світ багатоликий, різноякісний, в ньому існує безліч явищ і предметів. Однак цей світ не розпадається, він зберігає єдність і стрункість. За його багатоманітністю вгадується якась зв'язуюча, але невидима єдність. Це як мінливе море: воно може бути різним – тихим, штормовим, блакитним, темно-бурхливим, але за всім цим криється одна першооснова, одна сутність, завдяки якій море завжди залишається морем. Філософи і поставили завдання вияснити, що є цією першоосновою.

Для Фалеса такою першоосновою стала вода, але для *Анаксимандра* нею став *apeйрон* (безмежне), для Піфагора – це число, Геракліта – вогонь (Слово, але розумне, Логос), для Емпедокла – чотири стихії – вода, вогонь, повітря і земля, для Анаксагора – поряд з Нусом (Розумом), гомеомерії, для Платона – ідеї. Нарешті, для Левкіппа, Демокріта, Епікура – атоми.

Змінювалися вчення, а разом з ними відповіді на запитання про те, що є першоосновою. Але питання Фалеса залишилося і сьогодні відкрите для обговорення. Саме Фалес став розплутувати той клубок думок, який звивистим багатовіковим шляхом філософських, а потім природничонаукових пошуків привів до сучасної теорії будови атома та його структури. Відкриваються все нові явища матеріального світу, виникають нові гіпотези, узагальнення та більш точні відповіді. А питання Фалеса продовжує жити, продовжує будити думку, активізувати мислення.

Суть справи в тому, що філософія живе всіма думками, висловленими впродовж всієї її історії. Втім, такий же механізм «збереження» думки і мислення властивий для всіх областей суспільного життя. Шлях філософії можна пояснити наступною метафорою: нитка *Аріадни*, за допомогою якої Тезей проходить

лабіринт, – це метод. В другому періоді увага філософії звернена саме на цю нитку, тобто на спосіб проходження лабіринту. В третьому ж періоді філософа цікавить вже не стільки нитка, скільки сама Аріадна. А вона, як у свій час спонукала на подвиг Тезея, так тепер спонукає до інтелектуального пошуку, до розмислу.

Питання, поставлене Фалесом щодо першооснови, заклало основи для розвитку всіх областей точного знання в рамках філософії. Воно стоїть у витоків античного способу наукових роздумів і мислення, яке тяжіє до систематизації добутих знань, до пошуку загальних закономірностей, до доказу емпірично знайдених фактів і положень, що мають загальний характер. В подальшому по шляху, прокладеному *Фалесом*, пішов розвиток всієї античної науки. Безумовно, що новий стиль мислення, застосований греками в області природничих наук, був прямо і опосередковано пов'язаний зі стилем філософських пошуків, народжених *Фалесом* та його послідовниками.

Не менш важливим для творчого новаторства Фалеса було його передбачення способу споглядання природи, який полягав у роздвоєнні навколишнього світу на сутність і явище. Іншими словами, у розуму з'явилися можливості відкриття того, що виходить за рамки безпосереднього сприйняття, за рамки відчуттів. Виявилось, що в такій самій мірі, в якій *світ явищ* нескінченно різноманітний, *світ сутності* нескінченно глибокий.

Відкриті можливості філософського мислення вражали уявлення, і, зрозуміло, викликали різну реакцію. Новим було відчуття інтелектуальної свободи, захоплюючим була можливість «ширяти» у світі узагальнень. Особливе відчуття приносила дарована людині можливість вибудовувати в мисленні свій світ, можливість перетворювати і перебудовувати його. Результатом філософських міркувань стала висока оцінка мислення як процесу пізнання і творчої діяльності. Для Геракліта (535-475 рр. до н.е.), наприклад, «природа любить ховатися», тому осягнення її – процес складний, який вимагає витонченості духу, заглиблення в самого себе. Тільки таким чином можна висловити в правильних поняттях сутність, основу, відкрити закони світобудови.

«Мислення – велика чеснота й мудрість, полягає в тому, щоб говорити істинне і щоб, дослуховуючись до природи, чинити з нею відповідно», – говорив Геракліт.

Якщо Фалес лише поставив питання про сутність і першооснову явищ, то Геракліт в процесі осмислення природи створив вже цілий світогляд, виходячи з цієї нової передумови.

Більш чітко поділяє світ на сутність і явища Ксенофан (580-450 рр. до н.е.), засновник школи *елеатів* – за назвою міста Елея, де ця школа виникла. Людині не дано проникнути до сутності, вона не може досягнути знання істини, а може лише мати гадку про неї. Тобто осягається лише явище, а не сутність. Тим самим відстоюється глибока думка про відносність наших знань, про взаємозв'язок відносної та абсолютної істини.

«Дивом глибини мислення» постає представник школи елеатів Парменід (540 р. - ? до н.е.). Він закликає без страху «очима розуму» споглядати те, чого немає перед нашим фізичним зором. Тобто розумом потрібно осмислити те, що приховується за зовнішньою даністю явищ.

Загальне, як і закономірність, неможливо побачити й відчутти, їх потрібно зрозуміти, осмислити, осягнути «очима розуму». Можна відчутти існування, буття дерев, трави, сонячного тепла, але відчутти буття взагалі, те, що об'єднує, як суще, всю множинність речей і явищ, неможливо. Тут потрібне зусилля філософської, теоретичної думки, яка здатна виразити загальне.

Розвиток філософії показав, що пізнання сутнісних зв'язків, які об'єднують буття, має бути визнане єдино істинним, а пізнання не пов'язаних між собою емпіричних зв'язків, відчуттів – хибне. Це спробував довести учень Парменіда, Зенон Елейський (490-430 рр. до н.е.) в своїх *апоріях* (суперечливих міркуваннях): якщо єдине ціле розбити на множину непов'язаних частин, то мислення, яке їх аналізує, приходять до абсурдних висновків (Апорії «Стріла», «Дихотомія», «Стадій», «Ахіллес і черепаха»).

Так, апорія «Стріла» стверджує: пущена з лука стріла, не летить, а покоїться, не рухається. Зенон доказує це так: довжину шляху, подоланого стрілою, можна розбити на ряд відрізків, так само як і час її польоту. Кожному

моменту польоту буде відповідати конкретна точка простору. Отже, в кожний момент стріла покоїться в певній точці. Отже, увесь її шлях – сума станів спокою.

Своїми апоріями Зенон стверджував, що в «бутті» відсутній рух. Він не заперечує рух як чуттєво дану реальність, а ставить питання інакше: чи існує рух відповідно до істини, чистого «буття», логічної сутності речей? Тобто Зенон розкрив труднощі відтворення самого процесу руху в логіці понять, в мисленні.

Цей вихід абстрагуючого мислення за межі зовнішньої даності явищ знайшов відображення також у вченнях інших великих філософів ранньої класики (досократиків), які по своєму осмислювали об'єднуючу світ сутність. Для Піфагора і піфагорійців – це гармонія, яка знаходить вираз в числі і мірі, для Анаксагора – це його «Нус» (розум) і гомеомерії («сім'я речей»), для Емпедокла – «любов» і «ворожнеча», для Демокріта – атоми і пустота. І так кожний з філософів пропонував своє розуміння об'єднуючої сутності аж до нашого часу.

Давньогрецька філософія не лише констатує відмінність між світом явищ і світом сутності, але й намагається зрозуміти структурну організацію «основи основ» життя й у відповідності з цим побудувати картину життя Всесвіту. Саме на цьому шляху вона робить успіхи, які по достоїнству оцінила філософія в процесі свого подальшого розвитку. Для всіх філософів того періоду без винятку світ існує як об'єктивна реальність, як об'єкт нашого пізнання, який так чи інакше впливає на органи чуттів і осягається в поняттях. Філософія Еллади містить в собі можливість, потенцію розвитку культури філософського мислення в напрямку всіх наступних філософських шкіл і течій, але сама не зводиться до жодної з них. В цьому її неперевершена заслуга по формуванню *Знання* і *Мислення* з великої літери.

Недовіра до представників філософії як особливої категорії людей знаючих, вмілих, які відрізняються від інших не лише оригінальністю запропонованих ідей, але й способом життя, сформувала історичну традицію. Інколи вона показує філософів в карикатурній формі, доносить їх життя через спотворені уявлення. Відповідно до цього деякі курси історії філософії залишають в пам'яті розповіді про філософів як диваків, «не сповна розуму»,

напівбожевільних. Достатньо згадати Діогена, який начебто жив у діжці і ходив вдень з вогнем, «шукаючи серед людей людину». Про Піфагора, який вкусив отруйну змію, яка намагалася його вжалити, і вона загинула. Про Арістотеля, який возив на собі юну коханку Олександра Македонського. Про Шопенгауера, який жив відлюдно і начебто ненавидів людей. І це можна продовжувати стосовно більшості видатних мислителів.

Почнемо з Олександра Македонського. Джерела повідомляють, що під час походу в Азію він так сильно захопився уродженкою Індії юною Феллідою, що закинув всі державні справи. Переживаючи за імперію Олександра, його учитель Арістотель почав просити Фелліду залишити царя. Вона погодилась, але при умові, що філософ покатає її на своїй спині. Арістотель змушений був погодитись, але під час «перегонів» в кімнату входить Олександр і бачить Фелліду «верхи» на своєму вчителеві. «Ось бачиш, – заявив збентежений філософ, – якщо вона таке витворює зі мною, старою мудрою людиною, то можеш собі уявити, у що вона перетворить тебе і твою державу». Цього уроку царю виявилось достатньо.

Це не означає, що Арістотель був легковажним. Але він відповідав за свого учня, який став великим полководцем і царем великої держави. Арістотель не міг допустити, щоб Олександр, якого він готував до великих справ, міг так знехтувати його настановами про гідне здійснення обов'язків імператора, про велич філософії і вміння не лише знати, а й мислити та передбачати.

Справа в тому, що кожний видатний мислитель справді не такий, як усі. Адже філософія, як і наука взагалі, протистоїть буденному мисленню і так званим «людям здорового глузду». Щоб зрозуміти специфіку філософії, потрібно насамперед осягнути її в контрасті з цим буденним, «розсудковим» мисленням. Зрозуміло, що своєрідність тієї або іншої філософської системи, концепції своєю формою, а часто і змістом, тісно пов'язана з особистістю її творця. Так само, як і в мистецтві. Так само, як Паганіні, Моцарт, Гоголь, Скворода та багато інших були для сучасників диваками, оскільки не вкладалися в буденне уявлення про життя. Так і Арістотель, Сократ та названа

вище плеяда інших мислителів могли і були об'єктами пересудів і критичного ставлення.

Однак це не завадило їм стати видатними представниками культури філософського мислення, яке було їх покликанням і долею. Світ духу, який розгортається в системі філософських категорій мислителів вже античної епохи – це проекція їхнього духовного світу. Вже для Фалеса найбільшою нагородою є почуття авторської гордості, турбота про пріоритет за наукове або філософське відкриття.

Всім добре відоме ім'я великого математика і філософа Піфагора. Він багато мандрував, був посвячений в таємниці східних релігій і містерій, його навіть прийняли в Касту єгипетських жерців, він був начебто знайомий з Заратустрою. Сильний вплив на нього здійснила релігійна течія, пов'язана з ім'ям бога Діоніса. Він, як і бог Аполлон, переконує нас у вічній радості буття. В діонісійському екстазі людина повстає проти міри, проти правила «золотої середини». Вона начебто прозріває інший світ, якусь глибоку і приховану істину природи.

В такого роду нірвану свідомо занурювалися *орфіки* – релігійно-містична секта послідовників Орфея, реформатора діонісійського культу. Від орфіків Піфагор, очевидно, і виніс переконання, що головна мета, до якої людина повинна прагнути в земному житті, – це моральне та інтелектуальне самовдосконалення. Діонісійське захоплення охоплювало людину, коли вона прозривала істину. Існує легенда, що Піфагор в честь одного зі своїх математичних відкриттів приніс, на radoщах, щедрю жертву богам: наказав зарізати сто биків. Німецький публіцист і вчений початку ХІХ століття А. Шаміссо так коментував цю легенду: з часів піфагорійської жертви богам і до наших днів повторяється одна і та ж історія – вся «худоба» на землі тремтить, коли здійснюється велике відкриття. Під «худобою» Шаміссо розуміє неуків, невігласів і бездарів, які бояться своїх антиподів – тих, хто вміє мислити, творити, робити відкриття. До речі, вони не зникли й сьогодні.

Наукове знання в ту епоху ще не відокремилось повністю від міфології і релігії, і Піфагор вважав необхідним підкріплювати свої філософські і математичні пошуки авторитетом містики. Він охоче сприяв розповсюдженню версій про свою надприродність. Він видавав себе за посланця «вищих сил» і стверджував, що походить не від людей, а «особливим чином». Є три види розумних істот, говорив він, – *боги, люди і «подібні до Піфагора»*. Він всім розповідав, що начебто був сином посланця олімпійських богів Гермеса, який дав можливість йому вибрати будь-яку долю, крім безсмертя. Запевнював, що чує «гармонію сфер».

З точки зору англійського філософа Бертрана Рассела, Піфагор поєднував в собі риси Айнштайна і релігійного сектанта. Але без Піфагора і його школи в математиці не було б ні Платона, ні Евкліда, ні подальшого прогресу наукового знання, ні, власне, математики, яку Ви, до речі, вивчаєте в ліцеї.

Знаменитий засновник діалектики Геракліт Ефеський на противагу Піфагору, який брав активну участь в політичній боротьбі, жив відчужено від соціального життя. Він відмовився від царського трону на користь свого брата, жив самотньо в горах, харчуючись плодами і рослинами. Його гасло – «забуття всього злого, задоволення малим і життя за власним розсудом». Він зовсім не симпатизував зрівнювальним тенденціям демократів того часу і на противагу їм фанатично й активно відстоював думку про перевагу вибраних, про інтелектуальну і моральну еліту суспільства. З аристократичною зверхністю Геракліт викриває пересічність і невігластво у будь-яких формах. «Найкращі люди, – вважав він, – віддають перевагу одному: вічній славі, а не мінливим, тимчасовим речам; натомість же насичується, подібно тваринам».

Культура мислення, пізнання і здатність до відкриття породжують сміливість і громадянську відвагу. Про це свідчить доля і смерть Зенона Елейського. Патріот свого рідного міста Елеї, Зенон користувався великою повагою як вчитель мудрості. За свідченням сучасників, він був гордим, незалежним, самовпевненим. На питання тирана Діонісія, що являє собою філософія, Зенон з викликом відповів: «Зневага до смерті!».

Історія філософії свідчить, що так само, як Зенон і Сократ, мужньо зустрів смерть Джордано Бруно. Після вироку суддів він з презирством сказав: «Природа давно вже винесла нам вирок».

Противник насилля і несправедливості, Зенон на схилі років вступив у змову з метою скинути тирана Непарха. Змова була розкрита, філософа публічно катували і вимагали видати спільників. Він назвав імена всіх поплічників тирана, а головним ворогом держави назвав Непарха. Діоген Лаертський, який написав книгу про життя і творчість багатьох давньогрецьких філософів, стверджує, що Зенон в ненависті відкусив свій язик і виплюнув в лице тирану: у філософа не було іншої зброї. Після цього його стовкли в ступі. Однак ця героїчна історична смерть Зенона мала несподівані для влади наслідки. Жителі Елеї набули сміливості, вигнали тирана і звільнилися від гноблення.

Сицилійський філософ Емпедокл (490-432 рр. до н.е.) так само добровільно відмовився від царського трону, як і Геракліт Ефеський. Він досягнув того, що в його рідному місті Агрігенті був встановлений вільний лад і всі громадяни користувалися однаковими правами. Хоча сам не користувався плодами загальної поваги і вважав за потрібне жити приватним життям. Згідно з переказами, він позбавив місто від моровиці простим способом: пробив тунель в скелі, яка загороджувала доступ свіжому повітрю, а забруднену ріку зробив безпечною, поєднавши її течію з чистою водою двох сусідніх рік. Одночасно Емпедокл був досить суперечливою фігурою, що цілком властиво для кожної талановитої людини: в ньому уживалися і лікар, і знахар, і дослідник природи, і містик, і філософ, і дивак. Відмовившись від царського трону, він не заперечував, щоб його шанували як божество. Коли Емпедоклу набридло життя, він стрибнув в кратер вулкану Етни на Сицилії. За легендою, одна з його мідних сандалій була викинута вулканом, і сицилійці почали думати, що Емпедокл, скоріше за все, був взятий богами до себе.

А чому Діоген (400-323 рр. до н.е.) жив у діжці і наскільки це відповідає дійсності? І тут також простежується чітка послідовність: спосіб життя відповідає способові мислення. Річ у тому, що Діоген був послідовником

софіста, учня Сократа, засновника школи кініків (звідси – циніки) філософа Антисфена. Свої бесіди Антисфен вів у гімнасії Кіносарг, біля міських воріт, що означає «Біла собака» (кінос з грецької – собака). Життєва позиція Антисфена: якнайбільше обмеження потреб. Діоген – видатний послідовник Антисфена, прагнув в реальному житті показати істинність теорії свого вчителя: щастя і благо – в задоволенні малим. Головне – абсолютна свобода, що передбачає відмову від усіх принад життя. Дійсно, він жив у тісному, схожому на діжку, приміщенні. Але це була не діжка, як це можна уявити, а велике глиняне приміщення – піпос, склад, в якому зберігали зерно.

Існує легенда про зустріч Діогена з Олександром Македонським. Учня Арістотеля зацікавила особистість скандального філософа. І коли Олександр підійшов до Діогена, який грівся на сонці, той сказав: «Відійди, ти закриваєш мені сонце». Великий полководець, вражений такою сміливістю, після тривалої бесіди з ним сказав: «Якби я не був царем, я хотів би бути Діогеном».

«Шукаю людину, а не негідника». Така відповідь Діогена, коли його, який стурбовано ходить вдень по Афінах із факелом, запитали, що він робить. Звідси відома всім теза: «Вдень з вогнем шукаю людину».

В тому й сила філософської культури мислення, що вона піднімає над буденністю, відкриває світ вищих смислів. Що це означає? Наведу слова німецького філософа-романтика Ф. Шляйєрмахера, який говорив: філософ може харчуватися черствим хлібом, але таємно він бенкетує з богами.

Філософське ставлення до життя демонструє і Демокріт. На відміну від Геракліта, який начебто завжди плакав, жаліючи людей, які були бідними і нещасними в силу свого невігластва, Демокріт завжди сміявся. Ми повинні бути так налаштовані, вважав Сенека, щоб всі пороки натовпу здавалися б нам кумедними, і ми повинні скоріше уподібнюватися Демокріту, чим Геракліту. Чого вартують всі багатства Мідаса, говорили елліни, порівняно з одним тільки сміхом Демокріта.

Насміхаючись над пустими заняттями людей, Демокріт проголосив принцип свого життя: «Я віддав би перевагу відкриттю одного причинового зв'язку персидському тронові».

Про мудрість, дотепність, незвичайний дар передбачення Демокріта складали легенди. За це, незважаючи на незгоди, він був при житті вшанований і грошима, і славою. Йому поставили на площі рідного міста Абдери пам'ятник.

Такою постає нам антична, насамперед давньогрецька філософія через філософський спосіб мислення і філософський спосіб життя її представників. Ми бачимо, що мислителі Еллади своє власне життя вибудовували як філософський твір, іноді прикрашений містикою і міфологічними екскурсами, але наповнений глибоким інтелектуальним і громадянським смислом. Їх спосіб життя був викликом буденному, пересічному існуванню, дивував, вражав, шокував настільки, що легенди про філософів передавалися з покоління в покоління і змушували замислюватися, причому не лише про світ і його сутність, але й про смисл власного існування.

Тим самим стверджувалася традиція відповідності способу мислення способів життя. В процесі подальшого розвитку філософії ця традиція не порушувалася, хоча не кожний мислитель міг бути таким екстравагантним, як, наприклад, Діоген. Проте Сенека, Тома Аквінський, Декарт, Паскаль, Шопенгауер, Ніцше, Камю і багато інших філософів, як і їх античні попередники, завжди демонстрували не лише велич своєї думки, але й оригінальність життєвої позиції – привабливої, і разом з тим недоступної для пересічного індивіда.

Наведені філософські течії, напрямки, концепції, представлені видатними мислителями, створили простір сучасної європейської філософії. Питання, поставлені філософією в кожному епоху, і сьогодні залишаються актуальними. Адже на них не можна дати відповідь раз і назавжди. Філософське питання – це питання, яке кожна людина в кожному епоху ставить перед собою знову і знову.

Сьогодні, як і раніше, людина визначає для себе подібні питання, шукаючи відповіді на проблеми, породжені умовами життя глобального світу. Складність цих проблем породило нігілістичне відношення до філософії, яка сьогодні

втрачає свою запотребованість. Наскільки аргументовані ці докази, показують міркування щодо можливих перспектив майбутнього розвитку філософії.

Запитання для самоконтролю

1. *Що таке культура мислення?*
2. *У чому полягає філософська культура мислення?*
3. *У чому полягає особливість філософського знання від знання інших наук?*
4. *Що таке «філософський образ життя»?*
5. *Чим відрізняється філософський образ життя від звичайного життя?*

Радимо прочитати:

1. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: Навч. посіб. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2019. Розд. 3. – С. 57-72.
2. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень). – К.: Грамота, 2012. Розд. 2. – С. 66-75.
3. Адо П. Що таке антична філософія? – Львів: Новий Акрополь, 2014. – 428 с.
4. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни філософії: Наук. посіб. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. Частина перша. – С. 47-73.

Простір філософського мислення

«Відповідь на питання, які залишає без відповіді філософія, полягає в тому, що вони повинні бути інакше поставлені»

Г.В.Ф. Гегель

Майбутнє – завжди проблема, яка притягує своїми невідомими можливостями і тривожить небажаними результатами. Кожне досягнення людини, як і сама людина, завжди розглядається в проекції майбутнього. Проблема майбутнього актуальна і для філософії. Вона обумовлена її сучасним станом, а саме – філософія втратила своє монопольне положення в зв'язку з переходом людства до нової – інформаційної епохи. Породжена нею глобалізація обумовила виникнення нових, надзвичайно складних проблем. В колах вчених і експертів в останні роки набрала силу ідея про те, що наукове мислення постало перед необхідністю «зміни парадигми». Тобто зміни основ сучасного мислення і розуміння світу та процесів, які відбуваються в ньому. Міркування стосовно цієї ідеї вплинули на активізацію дискусій стосовно філософії, можливостей її подальшого існування та розвитку. Зокрема, популяризуються заяви радикального характеру, які вимагають відмовитися від всього «старого» для вступу у «Новий вік» («New Age»), закликають продукувати альтернативні стосовно філософії рухи, які акцентують увагу на нових підходах до розуміння нашої реальності. Фактично, це спроба максимально дискредитувати філософію і замінити її начебто новим, більш сучасним. Однак філософія – найбільш надійний спосіб визначити майбутнє. Філософія – це свого роду «нитка *Аріадни*», яка виведе з лабіринту складних і здавалося б невирішуваних проблем. Нагадаємо, що в грецькій міфології *Аріадна*, дочка критського царя *Міноса*, внучка бога сонця *Геліоса*, врятувала *Тезея*, який потрапив в лабіринт *Мінотавра*, давши йому клубок нитки. Розмотуючи клубок, *Тезей* знайшов вихід з лабіринту і був врятований. Філософія і залишається цим клубком ниток *Аріадни*, який виведе з лабіринту заблуджень до істини.

В ситуації інформаційного світу стверджується думка, що філософія завершила своє існування, вона виродилася, і тому приречена. Це і добре, вважає дехто, оскільки її відхід начебто оздоровить духовну атмосферу, розрядивши в певній мірі перенапружене поле сучасності. З цим пов'язана нова хвиля філософського (вірніше, антифілософського) нігілізму. Нова, оскільки такі хвилі періодично виникали в кожную, особливо перехідну, епоху. Як правило, в такі епохи на поверхню спливає все нище, обмежене в своєму культурному і науковому світобаченні, і на певний час наступає «*торжество пересічності*».

Інші, розділяючи в цілому цей негативний висновок про самоліквідацію філософії, допускають в той же час її трансформацію в щось інше: або в *теософію*, або у *філософію науки*, або, нарешті, – і це один з найбільш ходових, розповсюджених варіантів скасування філософії – перетворення її в служницю *політики*. Все це – різні версії розпредметнення філософії, спроби її завершення.

Теософський напрям заміни філософії насправді не може бути її альтернативою. «Неорелігійність», як нове розуміння світу і людини, постає сучасним забобоном. Спекулюючи на тому, що християнська віра перестала приваблювати нових прибічників, на «ринку світоглядів» було викинуто багато нового «товару». Виникла ціла індустрія по виробництву подібних пропозицій, що претендують на роль духовного продукту.

Майже в кожному книжковому продажі можна побачити привабливі назви: «Життя після смерті?», «Таємниці спіритизму», «Феномен НЛО», «Боги повертаються», «Що таке астрологія?» тощо. Під цими назвами підростає покоління знаходить ідеї, які шукає для пояснення незрозумілого. Але подібна література має таке ж відношення до справжньої філософії, як порнографія до любові або наука до міфології.

Фактично пошуки смислу життя в новій релігії втрачають значення, оскільки ця релігія постає *парапсихологією*, або телепатією, яснобаченням, психокінезом, спіритизмом, астрологією, уфологією. Справжньому філософу не потрібно всіх підводити під один знаменник. Але більшість перерахованих назв відноситься до «породжень фантазії», які *Д. Юм* закликав «спалювати», тобто

відкидати. Але їх продукують, оскільки це одне із найбільш прибуткових занять на світі: в силу їх примітивності на них знаходиться велика кількість бажаючих, які хочуть тернистий шлях пізнання замінити легкою прогулянкою.

Причина в тому, що люди, як завжди, тяжіють до чогось «незвичного», «містичного», яке порушило б пустоту і однаковість повсякденного, пересічного життя. Про таких німецький мислитель *В. Зомбарт* говорив: «Людина – нудьгуюча тварина». В житті дійсно бувають містичні співпадіння. Якщо їх зібрати, особливо загадкові і важко пояснювані, і подати в систематичному викладі, тоді вони викликають враження переконливих доказів.

Якщо говорити про реальний феномен *медіумів*, то потрібно згадати вчення *З. Фрейда* про *несвідоме*. Відповідно до нього людина часто виступає в ролі медіума власного несвідомого. Так, можна раптом зловити себе на думці або дії, походження яких не в силах пояснити. А причина їх проста: всередині нас живе значно більше відчуттів, думок та іншого досвіду, чим ми усвідомлюємо. Світ відчуттів багатший, ніж світ думки.

Отже, до подібних «вчень» потрібно ставитися з відомою долею скепсису і не ототожнювати їх з філософією. Разом з тим цілком можливо, що нам невідомі якісь закони природи, котрі не заперечують існування надприродного. Але надприродного сьогодні, яке завтра буде пізнане.

Питання співвідношення філософії і науки породжує дискусію: чи належить наука філософії; або філософія внутрішньо властива науці; або ж наука і філософія незалежні одна від одної. З точки зору французького філософа і фізика *Г. Башляра*, численні філософські питання породжуються, по-перше, самою наукою, і це реальні питання. Тобто питання про те, який світ насправді. По-друге, філософи повинні висувати гіпотези і догадки, які коректуються науковими результатами, а не ховатися за «інтуїціями». *Г. Башляр* вважав, що у науки немає філософії, яку вона заслуговує, оскільки та вдається до спекуляцій. Філософія, яку заслуговує наука, повинна бути «творчою метафізикою», відкритою для виправлення.

Для німецького філософа *М. Гайдеггера* між наукою і філософією існує розрив, провалля. Відповідальний за цей розрив технічний (технологічний) напрямок сучасної науки: якщо вам потрібні результати, ви не можете мислити. Тобто для вчених-практиків немає часу для спокійного філософування. Наукова, практична дія утримує людство від мислення. Адже мислення – це медитація, шлях для одиночок. Тому наука як «*технонаука*» не пов'язана із філософією.

Ця позиція в кінці ХХ століття привела багатьох філософів до стурбованості, що в зв'язку з «наступом» науки філософія скоро зникне, у всякому випадку з університетської освіти. Філософія в небезпеці, говорили вони, її потрібно рятувати.

Потрібно визнати, що наука не належить філософії. Але це не означає, що наука чужа філософії. Множинність і різноманітність наук приводить до філософських питань. В процесі розвитку відбувається перехід від єдності природи до єдності науки і від *філософії природи* до *філософії науки*. Представники філософії науки схильні приймати як само собою зрозуміле, що наука виробляє знання про світ, яким він є: гіпотези, теорії, наукові статті, монографії. Але наукове знання насправді є поєднанням знань, мислення, ідей і довіри. Іншими словами, наукове знання не може існувати поза логікою, психологією, етикою, що і складає корпус філософії.

Втрата філософією свого статусу обумовила багатьох її представників реалізувати себе в політиці. Отже, перевести її в ідеологічну площину. Орієнтація на політику перетворила філософів на її прислужників, які використовують набутий категоріальний апарат для творення нових політико-ідеологічних міфів та забобонів.

Для політики філософія, яка орієнтована на мудрість і розум, вигідна і потрібна. Адже розум і мудрість в своїй співмірності допомагають вибудовувати простір слухняності. Політики використовують розум для того, щоб «заднім» числом виправдати ті помилки, які вони роблять. Однак це приводить, як правило, до волонтаризму та ідеологічного екстремізму. В основу політики закладається жорстка конфронтаційна модель: життя сприймається в чорно-

білому кольорі, люди підрозділяються на «своїх» і «чужих», на абсолютно правих і непоправно винуватих («буржуа» і «пролетаріїв», «демократів» і «лібералів», «національно свідомих» і «несвідомих» тощо).

Слово «боротьба» стає, як це було у лексиконі марксистського вчення, чи не самим поширеним. В центрі всіх міркувань і планів постає «класова», «ідеологічна» або «національна» боротьба. Сьогодні це боротьба за «цінності» або той чи інший «цивілізаційний вибір», за формування «свідомості» або певного типу людини.

Обґрунтування такої політичної стратегії, безумовно, залежить від характеру і типу філософії. Але навіть сама нейтральна філософія, якщо абсолютизувати її принципи, приведе до неминучого протистояння. Покладене *К. Марксом* в його концепцію «реального гуманізму» життєве кредо «боротьби» привело до нескінченного протистояння між історично «неправими» та «правими», і, зрештою, до вкрай негативних соціальних наслідків. Вони перетворили «реальний гуманізм» в його протилежність – диктатуру і тоталітаризм.

Разом з тим не потрібно впадати в утопію несумісності філософії і політики – найбільш аполітична і асоціальна філософія виростає з політичної і соціальної конкретності реального життя. Окрім того, досить часто великі мислителі виступали на боці сили, служили деспотії, шовінізму, расизму, антигуманним масовим рухам, нацизму. Так, великий німецький філософ *Г. Гегель* своєю тезою «Все дійсне – розумне, все розумне – дійсне» виправдовував абсолютну монархію в Пруссії, а другий видатний мислитель *М. Гайдеггер* вітав прихід націонал-соціалістів до влади і цілий рік служив режиму, поки не зрозумів його суть і не емігрував до Швейцарії. Представник «нової філософії» *К. Жамбе* стверджує, що філософія прагне увіковічити існуючі соціально-економічні порядки або доказати, що новий порядок, нова влада значно краще старих. Ось чому влада, а не життя були і залишаються головним, хоча і прихованим, предметом частини філософів.

Мудрість і розум по своїй природі несумісні з безвідповідальністю, недальновидністю, емоційним захопленням. Але життям часто керують не великі ідеї, а низькі потреби. Думка може бути піднесеною, але життя мало кому вдалося перетворити у твір мистецтва. Звичайно, не потрібно плутати політику з політологією, яка невідривна від ідеології. Політологія є прагматичним проектом, який захищає не істину, а корисність: партійні, групові або особисті інтереси.

Філософія не зводиться до суми ідей, хоча може їх продукувати. Саме ця підміна породжує ідеологію, яка пропагує боротьбу за ідеї. У романі У. Еко «Ім'я рози» один з персонажів – учитель – говорить учню: бійся пророків і тих, хто схильний віддавати життя за ідеї. Часто вони разом зі своїм життям віддають життя багатьох інших, а іноді роблять це раніше, чим віддають своє власне. Для носія ідеї і фанатичного борця за її втілення людське життя не має цінності.

Необхідною умовою подальшого існування філософії в майбутньому є її *деідеологізація*. Адже ідеологія – це особливим образом міфологізована, перевернута свідомість, в основі якої – не пошук об'єктивної істини, а виправдання і ствердження раніше висунутих політичних постулатів. Ідеологія авторитарна по суті. Деідеологізація філософії не означає її розриву з політикою, яка не завжди «зло». Політика еволюціонує, як і всі інші соціальні інститути. Завдання і заслуга філософії – в лібералізації влади, політики, примиренні антагонізмів і конфліктів. Першочергове завдання політики – в примиренні, орієнтації на збільшення суми людських цінностей, в моральному оздоровленні, у зростаючому впливі духовно-культурної еліти.

Філософію неможливо відірвати від політики – це непотрібно і неможливо. Мова йде про інше – про дотримання необхідної міри в цьому співвідношенні, визначення свого місця і часу. Не можна перетворювати політику в *Деміурга*. За своєю природою філософія передбачає звільнення від диктату політики, засилля політичної кон'юнктури. Філософ не може проголошувати політичні істини, в кращому випадку він може їх передбачити. Зміна філософії як основи політики – це зміна *основ мислення*, а не думок. Вимагати від мислення виробляти якісь

практичні вказівки – означає вимагати непосильного. Філософія як область мислення здатна давати ціннісні та моральні установки. Але сама вона змінюється, і невідомо, яким буде майбутнє мислення. Головне полягає в самому мисленні. Саме завдяки мисленню у всесвітній політичній історії одержуються дещо інші результати, чим ті, до яких прагнули люди.

Нігілізм стосовно філософії з метою заперечення її значення для сучасної людини є фактом культури. Філософія разом з релігією та мистецтвом складає фундамент культури. Без взаємозв'язку філософії з релігією та мистецтвом не може бути культури. Чим більш примітивна філософія, тим більш відстала культура. Зовсім не випадково «грецьке диво» – розквіт Еллади – почалося з пасіонарного підйому культури і духовного життя.

Культура – «живий» організм. Розвиток цивілізації обумовлюється, поза іншими факторами, культурою. Нехтування даної обставини приводить до догматизму. Культура – це і мислення, яке постійно перебуває в творчому розвитку. Догматизм, навпаки, – це замкнене, закрите до доступу нового знання і нових ідей мислення і розуміння. Догматизм – не тупість і не тугодумність. Він явище соціальне, оскільки складається і розвивається у відношеннях між людьми в процесі соціокультурної діяльності. Догматизм закритий для творчого пошуку і пропозицій. Чим більш одноманітний досвід, тим більше можливостей для догматизації пізнання і розуміння, для примітивної («нешасної») свідомості. В свою чергу примітивізм і жорсткі межі пізнання сковують уявлення, фантазії, мрії, які є найголовнішою умовою розвитку культури, її «душі» і «духу». Бідність уявлення «сковує» мислення, і тоді результатом буде відсутність культури мислення.

Культура створена людиною, але, по-перше, творять культуру, як і філософію, одиночки, особистості, а руйнують маси; по-друге, культура, як і філософія, процес стихійний і не може бути запрограмована; нарешті, по-третє, творити культуру, як і філософію, може вільна людина. Залежна, з догматичною свідомістю людина не здатна як до культурної, так і філософської творчості.

Можна розрізняти культуру «елітарну» і «масову». Остання і визначає сьогодні систему цінностей, в якій філософія начебто займає належне місце, але воно її дискредитує. «Масова» культура спрямована в першу чергу на виховання в людини безпосередніх, повсякденно-вітальних потреб. Тому реклама зірки поп-музики переконує, що вона – «філософія дива». Реклама взуття певної фірми доводить, що «це більше, ніж взуття, це філософія». Фінансові заклади також долучилися до філософії, оголосивши: «фінекспертиза – філософія сьогодення» і т.д. В системі таких цінностей філософія стає схожою на зношене взуття, яке можна замінити іншим, з іншої фірми.

Разом з тим, всупереч тотальному розповсюдженню «масової» культури та її впливу потреба в культурі, сповненої духовності, залишається. Це свідчить про здатність особистості не лише протистояти масі, але й «заряджати» (заражати) її духом, ідеями, цінностями, стимулами до розвитку, відстоювати ідеали, які маса прагне руйнувати і руйнує. Прагнення до руйнації міститься в масовій свідомості. Тому філософія, яка прагне до цілісності і цінностей, не може бути важливою і потрібною для людини, вихованої «масовою» культурою.

В кінцевому рахунку культура стверджує право людини жити своїм розумом, шукати істину всюди, де можна. *Екологія культури* – це захист індивідуального, інтелектуального від масового, пересічного, зростання духовно-особистісного начала. Як засіб виокремлення людини із маси, культура олюднила мільйони. Якість культури визначається глибиною мудрості її творців, а також універсальними смислами, які вносить в неї філософія. Універсалії культури – свого роду *генотип соціального життя*. Працюючи з універсаліями і кодами культури, філософія вводить в них нове розуміння. За допомогою такого зворотнього зв'язку філософія змінює і збагачує культуру, а культура обумовлює її подальший розвиток. У філософії і культури спільні потреби та інтереси.

Головна мета культури та її інститутів – захист людини від того, що стоїть на перепоні подальшого розвитку. Головна мета філософії – не стільки зрозуміти світ, скільки підготувати олюднене майбутнє. Культурне і морально-етичне значення філософії постає в цьому контексті більш важливим, чим пізнавальне.

Філософія в такому випадку буде існувати до тих часів, поки буде існувати культура. Отже, спроба «знецінити» філософію силами пересічної свідомості і «масової» культури приречена, оскільки життя – як дух і творчість – завжди будуть протистояти буденності та догматизму.

Існування філософії пов'язано з подальшим розвитком науки і технологій. Їх складність і проблемність потребують філософського осмислення. «Філософія, – говорив *Г. Гегель*, – спонукає науки до того, щоб вони одержали недостаючі їм поняття так само, як вона спонукається ними до усунення недостачі своєї повноти». Адже завжди на краю добре відомого знаходиться *таємниче невідоме*, над яким потрібно дуже добре задуматися.

Такою таємницею є *мораль*, поза якою не може існувати ні культура, ні філософія. Міркуючи над цією проблемою, видатний український мислитель *С.Б. Кримський* говорив, що мораль – не силова боротьба, оскільки добро не може бути «з кулаками». Добро діє інакше. Не можна змішувати мораль і боротьбу. Мораль як невід'ємна частина культури нагадує правила вуличного руху. Можна переходити вулицю в будь-яких напрямках, але ви платите за це певну ціну: штраф або життя, часто не тільки своє, але й чуже. Так і в моралі, можна використовувати насилля, але потрібно розуміти, що за це прийдеться дуже дорого заплатити.

Добро завжди «запізнюється» на зустріч зі злом. Воно не має зі злом безпосереднього зіткнення, адже тоді б воно «забруднилося». Це запізнення добра є для нього норма. В романі *М. Булгакова* «Майстер і Маргарита» на балу у сатани жінка із середньовічного минулого *Фріда* просить *Маргариту* про позбавлення від вічного покарання. Вона задушила хустиною свою позашлюбну дитину, і з того часу їй подають ту саму хустину. Ось так, на думку *М. Булгакова*, діє добро: невмолимим, страшним і постійним нагадуванням. Воно карає зло, але уже після його здійснення, як би запізнюючись. Як правило, в наступних поколіннях і оточуючих людях.

В даному контексті можна говорити про *принцип морального розуму*. Його можна висловити наступною тезою: *розум повинен бути добрим, а серце –*

мудрим. Ідея «доброго розуму» – це ідея безпосереднього включення в культуру і мораль філософії.

Якщо філософія спирається тільки на розум, то вона не може виконати свого призначення. Розум сам по собі постає як сила. Тому розум потрібно поєднувати з етикою, з моральною культурою, моральністю. Тоді розум, поза яким не може здійснитися ні філософія, ні культура, буде «настояний» на совісті. Це і буде *моральний розум*.

Проникнути в його структуру і виявити потенційні можливості без філософії надзвичайно важко. Сила морального розуму – це сила морального закону. Багатьом відомі слова великого *I. Канта*: «І чим більше я розмірковую, тим більше дві речі наповнюють душу мою все новим здивуванням і зростаючою набожністю: зоряне небо наді мною і моральний закон в мені».

При всій цінності науки, при всій її необхідності для розвитку цивілізації, наука пов'язана з розумом, але не завжди з мудрістю. Наука здатна вселити в людей впевненість, що вони в змозі творити чудеса, але не вказує на те, які чудеса потрібно творити, ні на те, до чого вони приведуть. Найбільш важливі для себе істини людина одержує не з логіки, а з моральної інтуїції, одкровення. Цим пояснюється «вічність» Біблії: вона є величезна розгорнута метафора, колосальний набір прихованих знань, які поглиблюють мудрість людини і роблять її моральною.

Культурне зростання, хоча опосередковано залежить від багатьох факторів, визначається станом духовної сфери, в якій перебуває людина. Культурне зростання – це здатність до переоцінки цінностей, до постійного духовного самооновлення, до внутрішньої напруги сил, до зміцнення персонального начала. Потреба в знанні також відноситься до духовної структури людини: прагнути знати, «що дійсно відбулося», як влаштований світ, що таке людина і так до нескінченності.

Рівень культури визначається кількістю особистостей в суспільстві, котрі прагнуть до духовного збагачення. Найвищою цінністю не може бути ні держава,

ні народ, ні клас, ні ідея. Найвища духовна цінність – людина, про яку сказано: «Я шлях, я істина, я життя».

Духовність не може бути відірвана від розуму, але ще більше не може існувати без цінностей. Філософія – це розширення життєвого світу, зміцнення людського виміру, збільшення кількості перспектив особистості, все більше одухотворення життя. Разом з тим не потрібно ідеалізувати духовність, яка завжди була, є і буде зосередженням напруги, боротьби, пристрасті, болісний зв'язок минулого, теперішнього, майбутнього, тяжке народження і звільнення від спокуси.

Духовність – це сила, як і мораль, розум, почуття. Духовна сила *Р. Декарта*, наприклад, рятувала принцесу *Єлизавету*, дочку курфюрста німецької землі Пфальца. Незважаючи на свою високу освіченість, вона разом з сім'єю була репресована владою австрійської імперії за виступ проти неї. *Р. Декарт*, вчення якого прониклась *Єлизавета*, з готовністю «лікував її душу», підтримував дух, допомагав вирішувати сумніви, ділився думками і поглядами. В листуванні між собою вони торкалися питань філософії і релігії, психології і моралі, вирішувалися наукові проблеми. Хоча вони належали до різних релігій – він католик, вона – протестантка, проте це не завадило їх духовній близькості.

Духовність, або духовна культура не підлягає визначенню, її ніколи не можна пізнати і знайти до кінця, її можна лише творити або власною майстерністю, або відчуттями свого серця, або в їх єдності. Дана обставина завжди робить поняття «духовності» ареною стосовно того, що належить до її досягнень, а що не заслуговує поваги. На початку ХХ століття така суперечка розгорнулася, наприклад, навколо оцінки феномену джазу. Сьогодні ведуться активні дискусії стосовно принципу деконструкції, тобто наповнення новими смислами класичних творів мистецтва.

Однак не особисті смаки окремих людей, а сукупний історичний досвід вирішує питання про духовно-культурну гідність тих або інших продуктів творчої діяльності. Духовність завжди оточена масою псевдодуховних і

культурних сурогатів, і лише історія проголошує вердикт стосовно того, що є справжнім, а що хибним, оманливим. Розмежування в даному аспекті є динамічним, адже сама культура відтворює історичний досвід і є виразом духу історії.

Духовність існує на перетині епох, живиться історичним досвідом, вбирає особливості часу, в якому формується. Вона виконує місію перетворення майбутнього в минуле і минулого в сучасне. Духовність виступає духовною альтернативою смерті, як поклик до вічності та подолання конечності. Теза *М. Булгакова*: «Рукописи не горять» означає безсмертя високих людських смислів. Людина безсмертна завдяки пізнанню. Пізнання, мислення, творчість – це корінь її життя, її безсмертя, – говорив *Г. Гегель*.

Істинність філософського твору, його загальна логічна дієвість полягає в здатності поглиблювати спілкування мислячих індивідів. Духовний смисл філософії полягає в тому, що утворює можливість актуалізувати потенцію нескінченності життя в культурі. Духовність наділяє філософські ідеї життям.

Духовність не узагальнює, а залучає до вищих смислів буття. Окрім того духовність обумовлює спілкування, що відкриває дорогу до взаєморозуміння. Як говорив *А. де Сент-Екзюпері*, самий дорогий скарб в світі – це скарб людського спілкування. Але спілкування духовного. Духовність культивує різноманітність, множинність людського існування. Тільки в сфері духу людина може бути особистістю. Саме завдяки наповненню духовними смислами може існувати цілісність людської душі, почуттів і волі людини, її неповторність.

Історія філософії засвідчує, що духовність надає віру в смисл і цінність життя. Відродження духовності, про що так багато завжди говорять, може відбутися тоді, коли все більша кількість індивідів виробить в собі нову систему цінностей. Вона, в свою чергу, поступово почне здійснювати вплив на склад мислення суспільства і в кінцевому рахунку визначить його. Духовний поступ і рух визначаються стратегіями сучасної філософії.

Але в цій філософії окреслюються також контури нової духовності. Вона якісно відрізняється від традиційних уявлень про неї. Останні, критикуючи

наявний стан духовної культури, наділяють її в основному негативними характеристиками, фактично не трансформуючи її в сучасність. Ця традиція йде від проголошеної *М. Гайдеггером* тези – «Забуття буття». Це дало підставу вважати, що там, де є «забуття», обов'язково наступає криза духовності.

Центральним моментом кризи духовної культури філософ ХХ століття *М. Хейзінга* вважав конфлікт між «знати» і «бути». Не істина, а домовленість, всезагальна значимість визначає духовність. Цінністю володіє тільки пріоритетна, важлива для людей істина. Зміна відношення філософії до пізнання, усвідомлення історичності істини похитнуло силу духовності. Цей перелом і визначає всю ситуацію духовної культури, в якій ми перебуваємо. Причому ситуації трагічної, в якій духовна культура, а разом з нею і вся філософія, паралізовані корозією бюрократії, хвороби, песимізму, «казарменого духу». Одночасно підірвана здатність сучасної людини розуміти значення духовності, а разом з нею культури, оскільки умови, в які вона поставлена, умаляють її гідність і психологічно травмують. Однак наскільки це відповідає дійсності?

Апологія кризи в сучасній духовності і культурі обумовлена систематичним філософським, а також життєво-практичним *антиінтелектуалізмом*. Причому він не є чимось новим. Сучасники *Сократа* стояли на розпутьті: від філософії мало користі, хоча достатньо шкоди – мудруючі молодики занадто вже зарозумілі, і або зовсім не займаються практичними питаннями, або проявляють в них таку спритність, що заморочать і обведуть навколо пальця. Звідси стверджувалася лінія сумніву в значенні мудрості, а разом з нею – пріоритету вищих, духовних смислів. Власне, це породжує дилему «мати» або «бути», яку часто застосовують для вирішення проблеми «матеріального» (практичного) і «духовного».

В епоху середніх віків знання і мудрість замінила *віра*, яка увібрала в себе увесь зміст духовного. Віра – це також знання, тільки в своєрідній формі. Сучасне мислення і свідомість легко плутає інтелектуалізм, духовність і раціоналізм. Але інтелектуалізм, здебільшого представлений філософією, є способом духовного осягнення, в якому необхідним є раціонально-логічний

аналіз. Підміна цього аналізу приводить до сумніву в перспективах прогресу, який вже не відповідає його ідеальному образу.

Це не означає ідеалізації певних образів або аспектів тих чи інших сфер життя. Безумовно, потрібно визнати необхідність високих ідеалів для подальшого розвитку духовності і культури, але не потрібно відривати ідеали від інтересів, життя і природи людини. В цьому відношенні альтернатива «мати» або «бути» не зовсім позитивна, як і кожна альтернатива. Адже для того, *щоб бути, потрібно мати*. Недолік всіх ідеалів – в їх однобічності. Духовність – це і божественне, і земне, культурне і акультурне. Їх синтез – не поєднання протилежностей, а приєднання альтернатив.

Філософське знання – частина духовної культури. Видатний культуролог і гуманіст ХХ століття *А. Швейцер*, який називав сучасну людину «явищем паталогічним», вважав, що сучасна епоха – період культурного занепаду, деградація духовного життя. Причиною вичерпання енергій духовності стала нездатність філософії, її наївний раціоналізм, витіснення культом науки, яка спрямована на реалії буття.

Позиція антиінтелектуалізму, тобто сумніву в значимості філософії, не може стати причиною кризи духовності. Хоча б тому, що, засумнівавшись в пізнанні або торжестві розуму, він не ставить під сумнів культ життя. Культура, як і розум, є продовженням життя.

Можна говорити не про внутрішню конфліктність духовного життя, а про багатомірність його суперечностей – інновацій з традиціями, революцій з еволюціями, цінностей з ціною, культури з природою, високої культури з масовою культурою тощо. Суперечливість є критерій істини, відсутність суперечливості є критерієм заблудження, вважав *Г. Гегель*. Суперечливість духовності необхідна і неминуча, оскільки така духовна сутність людини. Вона слугує як джерелом волі до могутності (*мати*), так і джерелом прагнення до величних звершень в ім'я вищих ідеалів і смислів людського існування (*бути*).

Конфлікт між «мати» і «бути», якщо так розуміти їх співвідношення, насправді має творчий характер, виступає їх живильною силою. В їх конфлікті

народжується нова людина і нова духовність. Гармонія між «мати» і «бути», або між духовністю і прагматикою життя, небезпечна, оскільки, всупереч очікуванням, приводить до стагнації. Тому до неї не потрібно прагнути, її потрібно долати. Діяльність в ім'я вищих духовних цілей здійснюється людьми, тому цілком закономірні в цьому процесі явища безглузді, абсурдні і страшні. Як говорив *Данте Аліг'єрі*, «благими намірами вистелена дорога в пекло».

Нова епоха, нова реальність, яку часто дорікають у втраті духовності, насправді звільняє людину, насамперед мислячу, творчу, від традиційних форм життя, культури, побуту, звичок. Нове, в тому числі нова філософія, цінна насамперед за створюваний нею новий духовний досвід, який відкриває глибини нового духу і нової духовної ситуації. Безумовно, це не означає повного очищення світу від того, що можна кваліфікувати як «старе», знищувати минуле для ствердження «інноваційного». Духовного завжди не вистачає, тому кощунствено говорити про його «надлишок» в світі, в якому лише найтонший пласт еліти (мислячої, культурної) може дозволити собі розкіш перебувати в просторі духовного – філософії, мистецтві, релігії, науці, історії. І не лише перебувати, але й творити і діяти.

Трагедія, або криза духовності – не в занепаді філософії і культури, не в постійній модернізації, а в розкладаючому тиску «легкої» культури, «легкого» навчання, які не вимагають напруги, і тому не мають «духу». Однак не варто вірити в «занепад» і «кризу» духовності: тисячолітній досвід показав, що духовність як простір мислення завжди породжувала нову філософію, завдяки якій завжди виходила з усіх сумнівів і розчарувань ще більш зміцнілою і більш глибокою. Сучасність, яка постає перед нами чередою постійних криз, дає нам «феєрверк» духовності. Але в ній без філософського осмислення важко знайти точки перетину «мати» і «бути».

Так назвав філософію *К. Ясперс*. Її питання важливіші, чим відповіді, які вона дає, і кожна відповідь стає новим питанням. Розчарування філософією і проголошення її завершення властиве для тих, хто чекав від неї ствердження «вічних» істин.

Однак *істина історична*. Ми бачимо ще свічення зірки на небі, в той час як в дійсності вона може вже давно не існувати. Час стирає не тільки письмена, він стирає істини. Час як фактор об'єктивний довго «виганявся» з філософії: філософські системи створювалися по образу і подібності вічності на всі часи. Середньовіччя з його інтересом до вічності давно минуло, а *Р. Декарт, Г. Гегель, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Ніцше* та інші, котрі немало міркували про природу історії і мінливості її явищ, тим не менше будували свої системи на вічні часи.

Феномен «завершення філософії» обумовлений фактом: впродовж двох тисяч років у постійно мінливому світі видатні мислителі прагнуть побудувати картину світу таким чином, начебто ні часу, ні історії, ні розвитку не існує. Підкреслюючи у своїй філософії визначальну роль змінам історії, діалектичному розвитку, *Г. Гегель* вважає свою систему завершальною. *К. Маркс* пішов ще далі: оголосив, що історія починається з нього, а до цього була «передісторія».

Філософи епохи Просвітництва, які проголосили своєю програмою звільнення від «хламу» минулого, замість його пропонують свою версію «вічності» – торжество розуму, абсолютну раціоналізацію, жити відповідно до виведених наукових принципів.

Але кожна епоха – свій стиль мислення, своя мова, свої символи і міфи, свої цінності і завдання. Вчення *І. Канта*, яке було для освіченого європейця XVIII століття вершиною людської думки, для китайця або араба могло видатися курйозом. Як говорив *О. Шпенглер*, для самого стилю європейського мислення характерним є нерозуміння того, що «вічні істини» філософа вічні насамперед для нього самого.

Очевидно, розмови про «кризу» філософії пов'язані не з безсиллям мудрості, неспроможністю міркувань, містичним самозаглибленням, а з творенням систем, зведенням «непохитних», «незламних» вчень на всі часи. Але кожна епоха має свою специфічну мудрість, свої підйоми і спади. Античність, давши таких титанів, як *Сократ, Платон, Арістотель*, закінчилась скептиками і кініками. Розповсюдження християнського вчення в епоху Середньовіччя закінчилося спробою ствердити світову владу церкви. Новий час (епоха

Модерну), поставивши завдання «підкорення природи», зробив людину заручником екологічної катастрофи.

Необхідно зрозуміти, що філософія «вічна» в смислі постійного пошуку невідомого. Як тільки філософи епохи Просвітництва написали і ствердили «апологію розуму», романтики почали розробляти концепцію «внутрішніх» (душевних) переживань. Заслуга філософів-модерністів – виявлення світоглядної ролі і практичної необхідності абсурду, волі, несвідомого, інтуїції, страждання, конкуренції. *Маркіз де Сад* і *Захер-Мазох* із відщепенців раптом виявилися першовідкривачами очевидного: людина – не «чиста дошка», життя – ширше розсудку і сповнене прагнення до насолоди.

Не кожна людина філософ, але кожна свідомо людина має свою філософію: для кожного людського віку вона своя – від наївності дитинства і ідеалізму юності до скептицизму зрілості і містицизму кінця.

Отже, філософія не може мати завершення, поки існує людина. Великі філософи минулого, як і художники, політичні діячі, полководці не можуть бути перевершені не по причині їх величі, а тому, що немає потреби їх перевершувати. Так і філософія не може бути перевершена – і тим самим завершена – чимось новим – штучним інтелектом, андрюдами, перспективою «вічного» життя тощо. Адже для людини мислячої завжди є потреба бути особистістю, створити своє «Я», своє життя. А процес творення – постійний рух, постійна зміна, постійне змагання, що вимагає обґрунтування – через філософію – своєї позиції. Філософія і не може завершитися, поки в світі будуть здійснюватися соціальні, політичні та культурні зміни.

Зміни, які постійно відбуваються в світі, з необхідністю приводять до конфліктів між старим і новим. І чим далі, тим більш гострішими стають такого роду конфлікти. Очевидно, в цьому, окрім інших, і буде полягати основне завдання філософії – в примиренні старого і нового, бути посередником між поколіннями, між сферами культурної активності та між традиціями.

Філософія невід’ємна від майбутнього, яке пов’язане з подальшим розвитком індивідуальності і ствердженням особистісно-творчого начала.

Вивчення, аналіз глибин свідомості такої особистості може здійснювати насамперед філософія. Оскільки саме філософія веде до розуміння і мудрості, а це шлях відкриття, парадоксів, скептицизму, іронії, неспокою. Філософія претендує на масштабність осмислення, тому кожна особистість не хоче обмежуватися «вузьким» поглядом на світ. Особистості потрібен масштаб, заповнити який може насамперед філософія.

Філософія завтра, як вчора і сьогодні, буде прагнути до розуміння повноти і досконалості життя. До цього завжди прагнула і буде прагнути людина. Ця сила і творчий процес складають сутність філософії, як і сутність самої людини. Того, чим визначається її гідність і перевага перед іншою – природною і соціальною – реальністю. Так що на питання: «чи потрібна завтра філософія?» можна з повним правом відповісти: так, вона робить людину людиною. Тобто мислячою, знаючою, продуктивною і потрібною.

Мислити – це завжди творити нове. Мислити продуктивно – творити неповторне. Філософія обумовлює, активізує процес творення – як людини, так і реальності. Від того, яка філософія, така і людина, і такий результат її творіння. Тим самим філософія реалізує творче начало в людині.

Філософія не завжди виражена як власне філософія, але вона завжди є – в сказаннях, міфах, релігії, мистецтві, в політичних рішеннях. Філософія зникнути, вичерпатися не може, але може змінитися, набути нову (іншу) форму вираження, навіть може відійти в тінь. Але потім вона постає з новою силою. Філософія є, і завжди буде, але завжди різна. Так, як ріжною є людина. Вона є ниткою *Аріадни*, яка допомагає вийти з лабіринту суперечностей і заблуджень, увійти до світу істини і добра. Так, як завдяки цій нитці *Аріадни* був врятований *Тезей*, так і філософія рятує людину від мороку і небезпеки.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає взаємозв'язок філософії і науки?
2. Чим відрізняється філософія від політики?
3. Розкрийте взаємозв'язок філософії і мистецтва.

4. *В чому полягає духовна сутність філософії?*
5. *Розкрийте зміст фрази: мислити – означає діяти.*

Радимо прочитати:

1. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: Навч. посіб. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2019. Розд. 4. – С. 73-90.
2. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень). – К.: Грамота, 2012. Розд. 7-8. – С. 166-210.
3. Крічлі С. Вступ до континентальної філософії. – К.: Стилос, 2008. – 152 с.
4. Баумейстер А. Біля джерел мислення і буття. – К.: Дух і літера, 2012. – 480 с.

Світ життя людини

«Світ ловив мене, але не впіймав»

Г.С. Сковорода

Філософувати означає мислити. Але мислити можна завжди про щось, про когось, про те, що може представляти інтерес, мати вплив на долю, на мету життя. Багато факторів визначають процес формування і розвиток мислення, починаючи із руху небесних світил і закінчуючи таємницею народження та смерті. Людина живе не тільки в природі, але й світі соціальному – світі культури, економіки, цінностей. Сьогодні невід’ємним від життя людини є світ інформації і знання. Все назване являє собою простір існування людини. Постає питання: як цей простір може впливати на процес філософування? А може, навпаки: саме філософія творить світ, в якому живе людина, робить його придатним – в матеріальному і духовному планах – для життя? В цьому смислі можна говорити про *ойкумену* – так в Давній Греції називали заселену частину земної суші, яка включала в себе всі заселені, освоєні або іншим чином включені в орбіту життя суспільства території. Вчені-мислителі класичної епохи античної Греції включали в поняття «ойкумени» відому частину Землі з центром в Елладі. *Олександр Македонський*, вихований вченим-філософом *Аристотелем*, завойовував не увесь світ, а *Ойкумену*, яка згідно настанов його вчителя, включала Персію, Афганістан, Середню Азію і закінчувалась в Індії. Але в Індії він дізнався, що і далі живуть інші народи, є інші країни. *Олександр* зрозумів, що йому дійти до краю *Ойкумени* не судилося і закінчив свій похід.

Людина може цивілізовано жити в тих умовах, які вона створила для більш зручного і комфортного існування. І хоча людина вийшла з природи, взаємопоеднана з нею тисячами зв’язків, поза нею існувати не може, проте тривалий час природа була для неї грізною і чужою силою. Очевидно, саме з цієї причини в кожній міфологічній картині світу сили природи обожнюються. Наприклад, в давньогрецькій (як і в українській, слов’янській) міфології є боги води, землі, лісу та інших стихій, не підвладних людині. Для багатьох античних мислителів життя засноване на взаємодії чотирьох головних стихій – води, землі,

повітря і вогню. Для *Фалеса* першоосновою всього є вода, для *Анаксімена* – повітря, *Геракліта* – вогонь. Дружина головного бога *Зевса* – *Гера* є богинею землі. Вказані стихії обожені, вони містять духовний зміст. Так, вогонь *Геракліта* – це одночасно і *Слово*, але слово розумне – *Логос*.

Подальший розвиток показав, що процес освоєння природи приносив конкретну користь. Завдяки чому народилася наука, яка все більше наближала природу до людини, роблячи її все більш зрозумілою і потрібною. Одночасно природа тривалий час в силу відчуження і незрозумілості не була об'єктом естетичного споглядання. Вважається, що перший, хто відкрив красу природи, був італійський поет епохи раннього Відродження *Ф. Петрарка*, який піднявся на гору, щоб помилуватися краєвидом для одержання натхнення.

Вивчення природи привело до формування *натурфілософії*. Тобто «філософії природи», яка досліджувала гармонію і закономірність природного буття, намагаючись знайти його причини. На основі цього по аналогії намагалися творити закони суспільного життя, які зроблять його таким же доцільним, як природне життя. Відбувається навіть ідеалізація «природного стану» людини, як це зробив філософ-просвітитель *Ж.-Ж. Руссо*. В «природному стані» людина утримується від пороків, від гніву, презирства та інших недоліків, породжених суспільством. В природному стані люди володіють *потенціалом*, а не характером. «Під тиском необхідності боротися або з природою, або з суспільними закладами потрібно вибирати одне з двох – створити або людину, або громадянина, адже неможливо створити одночасно того й іншого», – говорить *Ж.-Ж. Руссо*.

В епоху Нового часу інтерес до природи ствердив у філософії позицію *матеріалізму*. Філософія матеріалізму намагалася звести всі явища буття до конкретних фізичних величин.

Доктрина філософського матеріалізму виходить з цілком об'єктивного, незалежного від людей існування буття як сукупного Універсуму речей, форм, процесів природи, які підлягають власній логіці розвитку, і освоюються в людській діяльності. Головне в матеріалізмі – розведення буття предметно-

речовинного і духовно-мисленнєвого. Введенням уявлення про матерію як *субстанції* філософський матеріалізм вирішує доктринальні проблеми: а) *єдність світу* – унітарність існуючого визначається спільним базисом існування; б) *концептуальний монізм* – багатоманітність існуючого виводиться з модифікації природи як єдиної основи; в) *багатство форм світу* – багатоликість дійсності обумовлена еволюцією – природно-історичним процесом, якісною зміною, трансформацією організації спільної основи.

Питання «що таке матерія?» знімається трактовкою її як категорії для визначення об'єктивної реальності. Матеріалізм постійно підживлювався досягненнями природничих наук. *І. Ньютон* доказував застосування одних і тих же законів природи для всього Всесвіту. Іншими словами, все на Землі і в космічному просторі підкоряється одній і тій же непорушній закономірності.

Значно більше наблизив людину до природи *Ч. Дарвін* своєю еволюційною теорією. Він вважав, що відмінності в інстинктах людини і тварини є відмінностями ступеня розвитку, а не відмінностями природи. Своїми працями *Ч. Дарвін* стверджував концепцію, що природа є ідеально спланований механізм, який пристосовується до змін умов. Прикладом є еволюційний процес походження людини.

Природа – «колиска», в якій народилася людина. Але вона виросла і почала творити свої світи і нових людей. «Земля – колиска розуму, але вічно жити в колісці не можна», – говорив *К.Е. Ціолковський*. Так само не можна вічно залежати від природи. Залишаючись вдячною природі як праматері, людина сьогодні намагається максимально вийти з поля її впливу і залежності. Зокрема, створюючи собі допомогу і заміну за рахунок робототехніки, «штучного» інтелекту тощо.

Людина стає власне людиною завдяки соціально-культурному середовищу. Тобто в оточенні іншими людьми. Спільне існування обумовлює виникнення *соціальної реальності*, об'єктивно реалізованої в інститутах, звичаях, традиціях, праці, нормах, мові. Кожний соціальний інститут – держава, церква, освіта тощо зобов'язані своїм виникненням очікуванням людини.

Людина завжди сподівалася, що мудрий король, розумне управління в державі, правильно поставлена освіта і виховання приведуть до встановлення «царства справедливості і добра».

На основі таких очікувань виникають соціальні утопії та ілюзії, які скріплюють відносини між людьми, виступають їх об'єднуючим фактором. Немає жодної соціальної істини, яка не виявилася б ілюзією, або заблудженням, і немає такого заблудження, яке б не могло інколи виявитися істиною. Суспільству, в якому живуть соціальні індивіди, потрібні певні ефекти, перемоги, оскільки від цього залежить його життєдіяльність та подальше існування. Так, кожне суспільство намагається демонструвати свої досягнення: демократію, економічні успіхи, військові перемоги, культурні переваги тощо. Кожне з таких досягнень може стати важливим фактором довіри громадян до свого уряду, до політичної стратегії держави та економічної мети. Так, в квітні 1814 року, після ряду поразок маршали вимагали від *Наполеона* відречення, мотивуючи це інтересами Франції, яка втомилася від постійної війни. На що *Наполеон* відповів: «Якщо я дам ще одну перемогу, Франція піде за мною до зірок». І якби така перемога сталася б, народ Франції дійсно повірив би в нездоланність його політичного і воєнного генія.

Людині потрібна істина, що в світі відносного («все тече, все змінюється»), потрібно знайти щось абсолютне, стабільне, на яке можна спертися, що її не підведе. Але в соціальному просторі у формі абсолютного може бути тільки відносне. Скільки впродовж соціальної історії створювалося соціальних ідеалів, і як всі вони впродовж короткого часу втрачали свою значимість і суспільне значення: «царство розуму» просвітителів, «тисячолітній рейх», «комунізм» як процес нескінченного руху з «царства необхідності» в «царство свободи», і ряд інших сподівань та ілюзій.

В світі соціального розрив між відносним і абсолютним здійснює *уявлення*, яке робить можливим зв'язок між ними. Діяти в суспільстві – означає не очікувати всієї повноти знання про світ, а рухатися і ризикувати. Тому без ілюзії, сподівання, надії неможлива жодна дія. Ілюзія – підґрунтя соціальної діяльності.

Ідея визволення «гробу господнього» від мусульман-сарацинів в середні віки стала тією спонукальною причиною, яка підняла активну частину європейців на дію. Одночасно ілюзія порятунку «святої землі» привела зрештою до розширення економічного і культурного простору Європи, активізувала торгові зв'язки, стала умовою створення самостійних економіко-політичних утворень – Генуї, Венеції, Флоренції в Італії, торгового союзу Ганзи в Німеччині тощо. З них починається формування нових соціальних відносин, нових соціальних інститутів і, зрештою, нового соціального простору, в якому виникають нові соціальні, економічні та політичні зв'язки.

Соціальна реальність з одного боку укорінена в соціальних діях і відношеннях, а з другого – зустрічається зі стихією людського фактору. Наприклад, власність – це відношення між людьми з приводу речей і предметно-ціннісних утворень. Але без *почуття* власності відношення власності неможливі. Не може бути так, щоб власність була в одних людей, а почуття власності – в інших. Власність без почуття власності – це феномен, який свідчить про розрив між людиною і соціальністю. Для подолання цього розвитку в суспільстві формується інститут власності, насамперед приватної, та її підтримка з боку закону.

Соціальна реальність як цілісність існує завдяки тим ідеям та ілюзіям, які спонукають людей до діяльності. Іншими словами, суспільство структурує не соціальні структури, а надії, мрії і сподівання людей. Якщо суспільство складається з людей без надії, воно деградує. Ілюзії та ідеї відносяться до умов колективного, спільного існування людей. Поки є ідеї, ілюзії, надії, люди можуть бути разом, складати соціум. Тому кожне суспільство має потребу в ілюзіях та ідеалах, в тому, що спонтанно відтворює себе в головах багатьох людей. Завдяки ілюзіям, ідеям, ідеалам людина не сприймає впливи зовнішнього середовища, залишаючись жити в даному соціумі. Він і визначає основні параметри соціального буття людини.

Соціальність завжди прагне до упорядкування, до стабільності. Людина ж – до різноманітності, до постійного переходу за межі існуючого порядку. Тому

ідеально впорядкованого соціуму ніколи не було. Завжди, навіть в умовах жорстокої тиранії чи деспотизму людина прагнула актуалізувати, перетворити на реальність соціальні ілюзії та ідеали. Але можливе з точки зору людини – її надії, ідеї, очікування – є соціально неможливі. Цей бунт людини проти соціального порядку виявляє себе у феноменах творчості і свободи особистості.

Творчість – це звільнення в людині того, яке ще не нормоване соціумом. Дана обставина породжує рух, перехід від нормального, «стабільного» порядку речей до динамічних, як правило, неочікуваних змін. Людина, породжена певним соціумом, цілком зрозуміло прагне до соціального порядку і стабільності. Але якщо ми говоримо про суспільство, яке складається з множини індивідів, то воно не може перебувати в стані постійного спокою, стагнації. Адже кожен індивід, навіть не займаючи високого статусу в соціальній ієрархії, заявляє свою волю, хоче досягти свободи, бути незалежним від тиску держави, її інституцій і законів. Тим самим відбувається повернення від загальності соціального до самого себе.

Суперечність між соціальним і людським (суспільством та індивідом) показує себе в поведінці кожної людини. Точка зору, згідно якої людина детермінована соціумом, не вирішує ні проблеми суспільства, ні людини. Кожна людина схильна до соціальних відхилень, в силу чого не суспільство обумовлює її життя, діяльність, поведінку, а навпаки – від волі індивіда, його розуму, прагнень формуються стратегії розвитку суспільства.

Соціальна реальність існує як кінематографічна реальність – в динаміці, в зміні, в створенні того, чого не було і що насправді не повинно існувати. Як і в кінематографі, де реальність постає одночасно і уявленням про реальність, кожний соціальний інститут виступає також і як образ інституту. Іншими словами, в такій ситуації не може бути прямої залежності людини від соціуму. Власне, це і утворює соціальну реальність, в якій постійно відбувається процес творення, відповідно до сформованих ідеалів (ілюзій), ідей, принципів, норм. Одночасно відбувається процес становлення людини, яка постає суб'єктом соціальної творчості.

Визначальним для соціуму є процес людської діяльності. Вона постає умовою перетворень. Діяльність виступає як здійснення певних, наперед визначених ідеальних цілей та завдань. Цілепокладання і є способом входження в майбутнє, оскільки людина, завдяки реалізації поставлених завдань, проєктів та передбачень, може одержувати інформацію немовби з майбутнього. Це дозволило *Ф. Ніцше* визначити людину як єдину істоту, яка може обіцяти, живе на крок вперед, на межі реального та можливого. Отже, діяльність має соціальний статус, відноситься до атрибутивних характеристик людини як соціальної істоти.

Діяльність людини в суспільстві перетворює власний досвід її життя та розгортає його в нові цілі прийдешнього. Досвід та проєкт як стимули діяльності і визначають активність людини як соціального суб'єкта. Соціальна діяльність має предметний (матеріальний) та потенціальний аспекти. Перший з них характеризує предметно-змінюючу активність, здатність людини бути причиною змін в суспільстві, а другий – розкривається певними можливостями, які завжди містяться в людині.

Соціальна діяльність, як і соціальна та природна реальність, в якій вона відбувається, є багатогранною, її орієнтація здійснюється в різних напрямках. У цілому соціальна діяльність охоплює широку область смислотворчості та випробування різних можливостей, є широкою сферою. Діяльність не замикається суто на практичних питаннях, вона виходить за межі утилітарних норм і є способом розширення сфери соціального простору, поза яким людина існувати не може. Вона настільки визначена соціальним, як соціальне, в свою чергу, визначене людиною.

Людина не визначається лише соціальним середовищем; не зводиться тільки до соціальної діяльності. Життя людини в суспільстві має як діяльнісні, практичні, предметно-реальні, так і віртуальні компоненти, які живляться уявою, надією, спогляданням, залученням до цінностей «вічного» та «абсолютного». Діяльність, таким чином, окреслює предметну сферу культури, параметри її

змісту, включає до нього духовні обрії людини, ідеальний вираз буття, прагнення до краси.

Поняття «культура» тривалий час формувалося як антитеза «натурі», тобто природі. При цьому малося на увазі, що культура як діяльність, мудрість, духовність людини протистоїть природі, необробленій землі. Бог – творець світу і природи, людина – творець культури. Культура в такому випадку постає новою, «другою» реальністю, створеною людиною, а не Богом. В створеному людиною світі культури діють свої, відмінні від природного і соціального світу, закономірності.

В такому контексті культура постає свідомою роботою духу над своїм удосконаленням і над удосконаленням того, що оточує людину. В світі культури виникають можливості для перероблення дійсності з метою впровадження в життя певних, визначених ідей, ідеалів, сподівань. В сфері культури здійснюється підтримка духовного життя. Завдяки чому соціальне життя наповнюється смислами, а вони відкривають його красу, яка постає шляхом до самовдосконалення людини.

Простір культури – це наступний щабель сходження людини до себе через освоєння і перетворення як природного, так і соціального світу. Разом з тим творення світу культури означає відкриття світу краси. Так, включення краси гірського чи лісового ландшафту в простір поетичної творчості, розгляд моря в далеких плаваннях не як зони смертельної небезпеки, а як культурного наповнення свідомості і мислення відкривали нові горизонти краси. Аналогічним чином культурою романтизму була розкрита краса ночі, яка споконвічно була часом темних сил і злочинців.

Розширення смислового потенціалу буття людини (у даному разі феноменів ландшафту, моря, ночі) посилює потужність культурного бачення світу, багатоманітність проявів культури. З іншого боку цей потенціал надає результатам соціальної діяльності людини статусу смислової, історичної події. Культура як актуалізація смислів творчої діяльності людини збагачує її життя і наділяє його активністю.

В просторі буття культури важливе не творення предметів матеріальної культури, а розвиток природних задатків людини, її саморозвиток, розкриття духовних можливостей. Життя народу і суспільства визначають не завоювання, не перенасичення, а духовна енергія, духовна свобода, духовна конкуренція, які є головною умовою культурного розвитку людини і суспільства. Хто пам'ятає, окрім спеціалістів-істориків, які багатії були в XVII-XVIII століттях в Англії, Франції, Іспанії, Україні? Але всі знають, що славу Англії принесли *Шекспір* і *Байрон*, Франції – *Мольєр*, *Бомарше*, *Вольтер* і ряд інших поетів, художників, філософів, без яких важко уявити не лише культуру Європи, але й світу. Як Іспанію ідентифікуємо через *Сервантеса*, *Кальдерона*, *Гойю*, так і Україна визначається насамперед через творців її духовної культури – *Григорія Сковороду*, *Тараса Шевченка*, *Лесю Українку* і багатьох інших.

Світ сучасної культури поставив безліч питань, серед яких можна виокремити наступні: в чому проявляє себе відношення між культурою і цивілізацією, чи є перехід до цивілізації свідченням занепаду культури? Чи здатний «плавильний котел» із своєрідних культур народів, які переселяються (мігрантів), створити щось нове, цілісне та унікальне? Чи рухається культура до «глобалізації» або, навпаки, посилюється культурна своєрідність? Чи є «інформаційне суспільство» вищою стадією зростання культури?

Всі наведені та багато інших подібних питань засвідчують не лише складність світу культури, але також його постійний розвиток, його постійне оновлення. Культура є вироблення, творення самої людини у всьому багатстві і багатосторонності її суспільних зв'язків і відносин, у всій цілісності її соціального життя. Культура є спонукальною силою для розвитку творчої могутності людини, яка розширює її свідомість і продуктивність мислення.

В культурі людина усвідомлює свою самостійну роль в світі, свого творчого начала, «культу» самої людини, який протистоїть заблудженням і культам (ілюзіям) минулого. Світ культури – це світ людини, її творчості, її самовираження, її «другої» природи. В світі культури людина отримує

можливість вільного вибору і відповідальності за цей вибір, здатність самій визначити своє життя, вчинки, мислення, долю.

В світі культури людина формує цілі життя, свідомість, мислення, здійснює вибір і бере відповідальність за нього. Це означає одержувати здатність самостійно вибирати шляхи свого життя, вчинки, долю. В цьому контексті культура є інструментальним засобом включення індивіда в соціальне життя, способом його пристосування до вимог соціального оточення.

Культура, але не псевдокультура, є простором для духовного зв'язку епох, завдяки чому здійснюється передача цінностей від покоління до покоління, від вчителя до учня у вигляді творчого співробітництва. Зрозуміти систему цінностей культури минулого – це означає зрозуміти дух епохи не лише минулого, а й сучасного життя. Насамперед, сучасної людини, духовна сутність якої є спадкоємцем розвитку культури попередніх епох.

Разом з тим не варто робити культуру фетишем, «ідолом». Як і всі плоди людської діяльності, культура амбівалентна і не вписується в рубрики «творчого життєствердження», «невпинного прогресу» або «світлого майбутнього». Культура *людяна* і несе в собі відбиток всіх сторін людської природи – божественності, біологічного походження, моральної досконалості, але також і моральної деградації. Людина за все змушена «платити», в тому числі за «перемоги», «завоювання», «досягнення». Природна сутність людини відображається в культурі і багато в чому визначає її. Причому ця «людська природа» надзвичайно складна і суперечлива. Недаремно в європейській культурі ствердився ще з римських часів образ «дволикого Януса».

Культура є виразом духу раси, народу, еліти суспільства в дану епоху розвитку по відношенню до всіх сторін життя. Притому впродовж віків і тисячоліть культури, під впливом загальних історичних сил, розвиваються, впливають одна на другу, перероджуються і, нарешті, вироджуються. Кожна культура містить в собі переважаючу цінність, переважаючу ідею, переважаючий символ: наприклад, рабство в древньому світі, християнство – в Середньовіччя, свобода – в Новий час, демократія – сьогодні.

Людина – результат не стільки біологічної еволюції, скільки культури, яка її породила і сформувала. Людина – проекція історії, релігії, духовного середовища, сім'ї, народу. «Включення» людини в світ культури є умова її філософського осмислення, що обумовлює нею самопізнання і продуктивну самореалізацію.

В сфері соціального буття економічне займає чи не найголовніше місце. «Світ економіки» сьогодні являє собою широкий простір господарської діяльності і взаємозв'язку людини вже не стільки зі стихійними силами природи, скільки з метою захисту і розширення умов життя, підкорення й олюднення природи. «Світ економіки» – це не тільки світ конкретно-предметної, матеріальної діяльності в суспільстві, нескінченної в проявах індивідуального вибору, але й світ економічної свідомості, економічного мислення, економічної людини.

«Світ економіки» є синтезом розвитку соціальних, політичних, господарських взаємозв'язків, які виступають у *вертикальній* і *горизонтальній* площинах. У горизонтальному вимірі відбувається цивілізований поділ світу на Захід і Не-Захід. У вертикальному – утворюється ієрархічна піраміда багатства і влади, на вершині якої – розвинені в економічному плані країни. До вершини піраміди безперервно йдуть потоки фінансів, багатства, інтелекту. Механізмом цієї структури є глобалізація всіх складових соціально-економічної динаміки суспільства.

Сьогодні «світ економіки» є реальністю, яка орієнтує на пошук шляху до розуміння економічного життя людини. Економічний світ формує реальне «поле мислення», оскільки конкретно-господарське життя невід'ємне від інтелектуального – наукового і філософського – забезпечення. За його допомогою здійснюється пояснення явищ і процесів, від яких залежить життєдіяльність людини і суспільства.

Потрібно враховувати, що «світ економіки» є особливою організацією людського життя, яке включає в себе обмін діяльністю, порівняльних оцінок усього, необхідного для здійснення процесів, в яких головна роль належить

грошам – засобу всезагального обміну. Економіка у цьому плані набуває необхідної складової життя, в яке проникають все нові культурні смисли.

Центральним пунктом «світу економіки» є феномен «*економічного*», який включає всі аспекти соціальної діяльності людини по забезпеченню необхідного рівня життя. Дана обставина обумовлює багатоплановість економічного життя, в якому взаємодіє множина чинників. Причому не всі вони зводяться до матеріально-предметних умов і засобів. До «світу економіки» входять різні утворення – політичні, культурні, ціннісні, моральні, породжені існуванням та діяльністю людини і суспільства.

Матеріальність економічного світу опосередкована соціумом, особистістю людини, її мисленням. Економічна діяльність, у результаті якої виокремлюється фактор економічного, – не просто фізична активність, а доцільна, усвідомлена діяльність, яка здійснюється через думання, міркування, розум. У результаті виникає і формується *економічний спосіб мислення*, яке пояснює все, що відбувається в світі реального життя людини. В ньому домінує вплив економічних інтересів. Через економічну діяльність і мислення відбувається становлення і розвиток економічного життя.

Реальність «світу економіки» актуалізує соціальну і економічну діяльність, поза якою не може існувати людина в цьому світі. Ще на початку XIX століття, початку формування економічної епохи, німецький філософ *Й.Г. Фіхте* вказував, що призначенням людини є не знання саме по собі, а *діяльність*. Тільки діяльність, і тільки вона одна визначає цінність людини. Нині це тим більш важливо, оскільки розвиток теоретичної економії (економічної теорії) сьогодні відстає від розвитку реальної економіки. А це обумовлено активізацією діяльності, спрямованої на одержання конкретного, практичного економічного результату.

В соціальних і культурних реаліях економічного життя потрібно розрізняти змістовну відмінність між «*економізмом*» і «*економічним*». Перше означає обмежене трактування економічної сфери, спрощення її до примітивної тези: «матеріальне – первинне» («буде хліб – буде пісня»). Економізм означає

абсолютизацію всього вигідного, корисного, яке можна вмістити у формулу одного з героїв роману *І. Ільфа* і *Є. Петрова* «Дванадцять стільців» електрика *Мечнікова*: «Спочатку гроші, а потім стільці». Під економічним розуміється увесь обсяг економічної діяльності людини. А вона включає в себе не лише прагматизм і вигоду, але й сферу морально-етичного: справедливість розподілу, довіру, не лише ціну, але й цінність праці, волю, мудрість та багато інших елементів. *Економічне* включає в себе *економізм* як елемент, але не визначальний.

Економізація соціальної і культурної сфери означає постійно зростаючий вплив економічного на життя людини і суспільства. Одночасно відбувається організація економічного (економічної діяльності) до потреб сучасної організації соціуму. В протилежному випадку економіка не буде результативною. Адже не можна уявити економіку з її товарообміном, грошима, конкуренцією, монополією без політичної влади, права, контрольованого розподілу, соціальних інститутів – всього того, без чого не може існувати сучасний цивілізований світ.

Соціальні інститути, морально-етичне і правове забезпечення є необхідними складовими «світу економіки». Не може розвинена економіка існувати поза соціальністю, яка розширює економічне життя. В свою чергу це передбачає становлення економічного мислення в його найвищих проявах і можливостях. Дана обставина спрямовує сучасну філософію на виявлення сутності основних феноменів «світу економіки» – економічної реальності, економічної свідомості, економічної людини.

З другої половини ХХ століття людство вступило в епоху інформації. Відомий аналітик цієї епохи *М. Кастельс* визначає її концептом «*інформаційність*». Це нова якість організації сучасної цивілізації, в якій завдяки новим технологічним умовам генерування і передавання інформації стало фундаментальними джерелами продуктивного виробництва і влади. Дана ситуація обумовила становлення інформаційного суспільства, в якому головна увага зосереджується на технології генерування знання, оброблення інформації та символічної комунікації. Особливість «інформаційного» способу

розвитку полягає в тому, що здійснюється *вплив знання на саме знання*. Тим самим знання стає головним джерелом продуктивності.

Головною рисою інформаційної епохи є створення *мережі*. Вона пов'язує між собою людей, інститути і держави. «Мережеве суспільство» програмує саме себе, формує культуру «реальної віртуальності» шляхом інтеграції електронних засобів в масову аудиторію. Тому найважливішим для соціального життя і культури стає питання про доступ до мережі. Саме це робить можливим комунікацію, інтерактивне спілкування «з ким завгодно і коли завгодно».

Нові інформаційні технології зумовлюють формування нового співвідношення між соціальними процесами створення та оброблення символів культури. Одночасно вказані технології відкривають можливість миттєвого доступу до них усієї планети. Враховуючи фактор глобалізації, можна говорити про реальність «інформаційного світу». Якщо раніше досвід інших культур і знань був чимось далеким, примарним й екзотичним, то сьогодні він раптом опинився зовсім поруч, «на відстані витягнутої руки», виявився цілком раціональним і життєвим. Можливість спілкування всупереч відстані і часу радикально змінила сприйняття та ставлення до чужої думки, іншого соціокультурного досвіду, межі та форми комунікативної практики індивіда. Монолог окремого індивіда, навіть таланту і особистості, все більше перетворюється на планетарний діалог.

Специфіка «інформаційного світу» визначається тим, що мережа розвивається за принципом саморозвитку, вона не потребує зовнішніх імпульсів. Її рушійна сила вмонтована в саму систему. Мережа знає більше, ніж будь-яка людина чи група людей, яка з нею працює. У зв'язку з цим ключовим моментом взаємовідносин людини і відповідної системи є входження в її структури. Питання, поставлене *Гамлетом* – «Бути чи не бути», тепер набуває іншого звучання: «Бути чи не бути в мережі». Перебуваючи в мережі, людина одержує і з часом збільшує свої шанси досягти більших успіхів. Поза мережею немає ніяких шансів, оскільки все, що має значення, організоване навколо світової мережі.

В цих реаліях інформація набуває нових якісних ознак, зокрема, отримує додаткові можливості саморозвитку і самозбагачення. Інформація перетворюється у найбільш вагомий чинник багатства суспільства, у його головний ресурс. Притому інформаційна мережа як глобальна «електронно-нервова система», як системна цілісність не має і не може мати персоніфікованого власника. На цю роль висувається інформаційний працівник (knowledge worker), який отримує більший ресурс інформації, ніж безпосередній власник відповідного капіталу. Іншими словами, провідне місце належить працівнику інформаційної сфери.

В «інформаційному світі» всі об'єкти і явища розглядаються як *інформаційні об'єкти*. Цілісності світу надає смислова, інформаційна єдність. Людина постає творцем смислів, в силу чого головна її діяльність – *когнітивна*. Результат типу суспільного облаштування – *інтелектуальне, когнітивне суспільство, засноване на знаннях*.

В теоретичному плані інформаційний світ як реальність може бути розглянутий в чотирьох планах: специфічна технологія; особлива знакова система (семіозис); широкий спектр вирішення різних соціальних та індивідуальних завдань; важливий фактор і аспект сучасного середовища життєдіяльності людини. В такому контексті інформаційна реальність постає в якості важливого культурного, системоутворюючого елементу сучасної техногенної цивілізації, впливаючи на всі сторони її життя.

Результатом і складовою частиною інформаційного світу є *віртуальна реальність*. В загальному плані її можна визначити як один з видів символічної реальності, що створюється на основі насамперед комп'ютерної техніки. Віртуальна реальність – це реальність чуттєва, життєва, існуюча «тут і тепер». Ця реальність, подібно звичайній реальності, може бути обжита, тобто стати частиною життя, здаватися більш або менш природною (як художня реальність), виглядати зрозумілою або дивною (наприклад, як деякі сновидіння). Але незважаючи на схожість, навіть натуральність деяких імітаційних віртуальних реальностей, віртуальний користувач все ж таки розуміє, що її події

розгортаються тільки всередині його свідомості, що їх немає для інших людей або у фізичному сенсі. За рахунок цього забезпечується почуття безпеки, відбувається дистанціювання від подій віртуальної реальності. Ця властивість споріднює віртуальну реальність з іншими символічними реальностями (культурною, мистецькою, політичною тощо).

Людина в інформаційному світі отримує ряд нових якостей і можливостей. Вона починає жити і працювати у віртуальних містах, спілкуватися з віртуальними жителями, мандрувати у просторі і часі, програмувати і виготовляти нові інформаційні світи і віртуальні реальності. В інформаційному світі формуються нові ідеали, мрії, фантазії, створюються інші можливості для реалізації їх в життя. Все це сприяє трансформації не тільки культури, але й звичного антропологічного образу людини.

Він розроблений українським філософом *С.Б. Кримським*. В історії різні філософські школи, – зазначає автор, – надавали фундаментального значення головним чином самодостовірним рангам реального – або у вигляді матерії як причини самої себе, або у вигляді реальності за принципом «*cogito*» (мислю – отже, існую). У наш час, коли на перший план виходить існування людини, актуалізується буття як «олюднена дійсність». Це буття, локалізоване між Космосом і людською свідомістю – двома безоднями.

Людина не живе в чужому для неї світі. Вона вибудовує своє життя за певними цінностями і смислами, співзвучними її естwu. Невипадково чотири елементи космогонічних міфів: вода, земля, вогонь і повітря – запозичені людиною з гончарного виробництва, а Бог, за давньогрецькою традицією, фігурує як «деміург» (гончар, ремісник).

В контексті такого підходу вода для людини не просто H₂O. Вона і шторм, і дощ, і роса, і свята вода. Відповідно і вогонь – це не тільки хімічна реакція, але й виклик нічному мороку, нічне багаття, блискавка, подвиг *Прометей*, який приніс вогонь людям. Так само і земля для людини не обмежується поняттям про ґрунт або гумус: це – і життєвий простір людини, «рідна земля», «мати – сира

земля», земляцтво тощо. А повітря – не тільки атмосфера, але й дихання, «нічний зефір», гарячий самум, ефір, політ *Ікара*, небо.

Людина почала зводити свою модель Всесвіту разом з будівництвом свого житла, з появою осідлості і міст. І якщо хату орієнтували за сторонами світу, то і світ розуміли як «*ойкумену*», по асоціації з «ойкосом» – домом. Людина перетворила екологію свого існування на культурне буття. Вона заклала в практично освоєному світі свого роду «круг осілості життя» (*М. Бердяєв*), інтерпретований за одвічними кодами культури. Цей створений світ з привілейованим становищем людини, ця реальність, якій властивий аксіологічно значущий ландшафт, і становить специфічний «*ціннісно-смісловий Універсум*», (*С.Б. Кримський*). Іншими словами, це світ цінностей і смислових орієнтацій людини.

Як наука, так і філософія виходять з припущення про невичерпність буття, безкінечну можливість його пізнання. Якщо так, то цілком природно допустити, що абсолютна більшість явищ дійсності нами не пізнана. Тоді в такій сфері непізнаних і таємничих явищ повинні з по-людському обмеженої точки зору відбуватися чудеса. І найбільше чудо – це повна відсутність чудес у нашому житті. Звідси випливає: людина створила собі штучно комфортний світ, в якому відгородилася від усього незрозумілого, тривожного, таємничого. Таке комфортне життя-існування і виникає в ціннісно-смісловому Універсамі, або світі – *Ойкумені*.

Визначальною для існування і розвитку цього світу є ціннісно-смістова діяльність, яка забезпечує тривке існування цивілізаційних систем. Ціннісно-смісловий світ не зводиться лише до культури. Він включає три підсистеми: природу в аспекті її інформаційних можливостей, виражених в ноосфері; цивілізацію в аспекті її культурних можливостей і практичних реалізацій; індивідуалізоване соціальне життя в аспекті ціннісно-смістової діяльності.

Смисл і значення цінностей визначається їх індивідуальністю, неповторністю, новизною. Цінності персональні і належать до світу духовного,

який стоїть вище реального життя. Цінності – сфера чистої духовності, яка допомагає зрозуміти «смысл» життя і значення нашого «Я» в світі.

Мета філософії – відкрити людям доступ до таких цінностей, яких ще ніхто не переживав, зруйнувати перепони в «царство цінностей», постійно збагачувати світовідчуття людини новими відкриттями духу. Чим більш повноцінна і активніша особистість, тим більше цінностей вона відкриває.

Подібно до того, як культура мислення виступає у вигляді цілісної системи через репрезентацію її окремими культурними системами (філософії, мистецтва, науки або релігії), які в різні історичні епохи претендують на представництво всієї цивілізації, так ціннісно-смысловий світ заявляє про себе через певні моделі всесвіту.

В інтегральному плані таку модель ціннісно-смыслового світу було запропоновано в античності у вигляді буття, представленого як *Космос*. Він розумівся як естетично впорядковане буття в його наочній чуттєвій предметності. В такому розумінні його протиставляли *Хаосу* і *Тартару* як втілення природної та соціальної гармонії.

У біблійній традиції було запропоновано іншу модель ціннісно-смыслового світу, яка зображала систему буття як історію, яку можна творити і переживати. Це було драматично напружене, етично невірнізоване буття, обтяжене катастрофами і парадоксами чуда.

В сучасну епоху інтегральна модель ціннісно-смыслового світу постає у вигляді поняття про *ноосферу*, яку *В. Вернадський* розумів як синтез планети, соціуму і культури. При цьому мається на увазі, що на певному рівні еволюції планети її біосфера підводить до необхідності розумного управління життям в його космічних проявах.

Ціннісно-смысловий світ з боку його цивілізаційної компоненти реалізовувався у вигляді «розумної ойкумени», «софійного буття». Такою моделлю ойкумени, її софійного начала виступало здебільшого місто як альтернатива «тьмі зовнішній», хаосу (степового, дикого або іноплеменного

буття) на кордоні цивілізації. Такою функцією наділяли, наприклад, древній Київ, центром якого був храм святої Софії, – вважає *С.Б. Кримський*.

Не тільки світові міста виступали в якості моделі «розумної ойкумени» (Єрусалим, Рим, Константинополь, Париж, Київ), але й сад, а пізніше – регулярний парк. Він символізував багатство і розмаїття Універсуму, а паркове планування відображало ту чи іншу концепцію його устрою (прямокутне перехрестя алей – божественну природу явищ, серпантинні доріжки – свободу поведінки). Садові лабіринти означали блукання людини; гроти були знаками єднання з природою.

В контексті «діяльності індивідуалізованого соціуму» ціннісно-смісловий Універсум був модельований через Слово як «божу премудрість» і «азбуку світу». Це диктувала теїстична природа християнства, для якого Бог – особистість. Пов'язати Бога-особистість зі світом можна було шляхом пред'явлення останнього як тексту божественних смислів. Звідси одвічна для Європи *парадигма світу як книги*. До того ж книга правила не тільки за модель світу, але й була ключем до розуміння феномена – ціннісно-сміслового універсуму. Так «Божественна комедія» *Данте* і «Дон Кіхот» *Сервантеса* містять коди розрізнення середньовічної та новоєвропейської картини ціннісно-сміслового універсуму і поведінки в ньому людини.

Дійсно, *Данте* веде Божественний розум в особі *Беатріче* і *Вергілія*, а поведінку *Дон Кіхота* вимірює здоровий глузд *Санчо Панса*. Герой «Божественної комедії» керується логікою *Арістотеля* і раціональними міркуваннями *Фоми Аквінського*, а *Дон Кіхотом* володіє безум. *Данте* мандрує за геометрично чіткими колами Пекла і Раю, а *Дон Кіхот* безглуздо блукає заїжджими дворами, які приймає за замки. Наприкінці своїх мандрів *Данте* споглядає Божественну гармонію і Розум світу, а *Дон Кіхот* повертається в жалюгідну оселю і помирає.

Два різних світи, дві епохи, і різна поведінка в них людини. Але в кожному випадку ціннісно-смісловий Універсум репрезентує людську присутність в бутті, людське наповнення простору існування, олюднену дійсність. Ціннісно-

смісловий Універсум як діяльно-творче буття задане в часі, ходом людської історії. В результаті просування останньої змінюється не тільки масштаб цінностей і смислів, але й увесь культурний ландшафт осмисленого буття. Кожна епоха – нові знання, нове мислення, нові цінності, нові можливості.

Поняття «світ» розглядають чи стосовно природи, і тоді це матеріальна система, в якій реалізується життя людини, чи стосовно соціуму, і тоді це світ культурного, економічного, технологічного життя людини. Ціннісно-смісловий Універсум інтегрує природний і соціальний світи в духовно-ціннісні аспекти цивілізації. Дослідження ціннісного потенціалу практичної діяльності відкриває евристичні можливості для розуміння людиною смислу свого життя. Отже, і усвідомлення моделей життєвого успіху, мотивацій інтелектуальної, наукової, економічної і політичної діяльності.

Запитання для самоконтролю

1. Що входить у поняття «світ життя людини»?
2. В чому полягає особливість «світу природи»?
3. Соціальний світ і світ культури: відмінність і точки перетину.
4. Які основні параметри інформаційного світу?
5. Що розуміється під поняттям «ціннісно-смісловий Універсум»?

Радимо прочитати:

1. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: Навч. посіб. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2019. Розд. 5. – С. 91-110.
2. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень). – К.: Грамота, 2012. Розд. 6, 8. – С. 146-165; С. 192-215.
3. Йоас Г., Вігандт К. Культурні цінності Європи. – К.: Дух і літера, 2014. – 552 с.
4. Кунцман П., Відман Ф. Філософія: dtv-Atlas. – К.: Знання-Прес, 2002. – 270 с.

Філософія і технологія

«Техніка – це мислення і слово, які виходять на простір всього всесвіту. Техніка наближує нас до того, про що попереджали пророки – до приходу останніх часів»

М. Епіштейн

Свій родовід техніка і технологія ведуть від бога вогню і ковальської справи в грецькій міфології *Гефеста*, сина *Зевса* і *Гери*. Жителі Аттики – центральної частини Греції – називали себе «синами *Гефеста*», оскільки він уособлював розквіт художньо-ремісничої творчості в епоху патріархату. Класичний образ *Гефеста* – коваль і майстер-творець в своїй майстерні, його помічниці – механічні служниці. Він кує *Ахіллу* зброю і прекрасний щит, корону *Пандори*, *Зевсові* громи і блискавки. Проти своєї волі, за наказом *Зевса*, він приковує *Прометея* до скелі. Орфічний гімн зображає *Гефеста* як певну космічну силу, він майстер і художник – деміург, і він же світло, вогонь, ефір. *Гефест* охороняє житло, міста і народи, але також він охороняє місяць і всі нічні світила. Отже, *Гефест* уособлює і *Олімп*, і пекло, і вищу творчість, і стихійний демонізм. Така суперечливість *Гефеста* передалася і сучасним технологіям. Вони несуть блага, полегшення, зручності для життя, і разом з тим створюють нові виклики і загрози для людини.

Економіка, політичний статус, добробут кожної сучасної країни визначається рівнем розвитку технологій. В основі поняття «технологія» лежить давньогрецьке слово «техне», що означає «мистецтво», «вміння»: насамперед мистецтво ремісника, який демонстрував досконалість виробленого зразка, точність виконання і якість. Ремісник вважався божественним творцем (деміургом), оскільки за його мистецтвом («техне») вбачали чаклунську силу. Поступово «техне» (мистецтво) і «епістема» (наукове знання) стають предметом філософського осмислення, виступаючи синонімами. З часом вони поєднуються, виникає поняття «технологія», яке сьогодні характеризує виникнення нової –

техногенної – цивілізації. У її вимірі виникає інша система соціокультурних зв'язків, відносин і цінностей, які потребують філософського осмислення.

Для багатьох техніка – це техніка, поезія – це поезія, і разом їм, як говорив *P. Кіплінг* (стосовно Заходу і Сходу), не зійтися. Але видатний німецький філософ ХХ століття *М. Хайдеггер* так не вважав. На початку 1950-х років, після великої війни, коли прийшло осмислення того, що сталося, він поставив питання про сутність *техніки і речі (предмету)*. Безумовно, річ є те, що вона є. Камінь – це камінь. Ріка – це ріка, дерево – це дерево. Але що таке техніка?

Природа створила флору і фауну. Але парових двигунів і комп'ютерів природа не створює. Техніка – це зроблене, штучне. Зроблене ким? І зроблене для чого? З якою метою? Техніка – це зроблений людиною інструмент, за допомогою якого вона облаштовує світ. Палиця, якою можна збити або дістати яблуко, це не техніка, а продовження руки, предмет, який використовується людиною для досягнення своїх цілей. Техніка, з точки зору *М. Хайдеггера*, це витвір, або, що одне і те ж, метод розкриття таємниці природи, спосіб здійснення істини. В античній філософії спосіб досягнення істини також називався «техне». Іншими словами, технікою називались майстерність і витончені мистецтва. «Техне», як і мистецтво, розкривало потаємне, виводило його на світло істини.

Однак розкриття потаємного загрожує залишити людину без загадкового, котре завжди виступає стимулом пошуку істини. Те, що залишається без таємного, загадки, є виробництвом. Розкриття потаємного втягує людину в «логіку» виробництва. Воно створює ситуацію, при якій ніщо не має цінності саме по собі, а отримує значимість лише у співвідношенні з іншими речами. Тобто виробництво «звужує» територію людського, зменшує простір суб'єктивного, і практично витісняє цінне і самоцінне.

Коли в будинку відключається світло, тепло і вода, ми починаємо розуміти, що ми живемо в *техносфері*, в якій відбувся збій. Тобто речі, які повинні бути на своєму місці, його покинули. Ріка, влаштована в гідроелектростанцію, перестала приводити в рух її турбіни, струм перестав поступати на нафтові вежі, літаки залишилися без руху, тому що для них закінчилося пальне. Тобто людина

стала залежною від того технологічного середовища, технічних засобів, які сама створила. В даному відношенні людина опиняється в стані капітана намагніченого корабля, коли стрілка компасу показує не на північ, а на масу самого корабля. Аналогічно також і в сучасній техносфері мова йде вже не про зображення, розуміння техніки, а про наше відношення до неї.

Техніка, технічне оточує кожну людину. Всі звикли до цього, оскільки самі пристосовані до життя в штучному середовищі, самі поставлені слугувати йому. Насамперед тому, що в ньому зручно і вигідно жити. Людство вже не помічає техніки. Дизайнерам, інженерам, винахідникам потрібно добре попрацювати, щоб розбудити почуття в людині і змусити визнати красу форм, того чи іншого технічного виробу або споруди. Наприклад, моста *Патона*, який з'єднує правий і лівий береги міста Києва. Авіаконструктор *Антонов*, як і художник *Врубель*, може захопити нас витонченістю ліній, досконалістю форм, благородною красою і вишуканістю силуету транспортного літака «Мрія». Сильні і спритні, як пантери, гоночні машини заворожують своєю незвичною красою людей всього світу, пробуджуючи в них почуття тотожності техніки і поезії.

Природа також красива, має різні пояснення причин свого виникнення та існування. Але у природного є своя краса, в якій немає другого плану, маски, її неможливо прикрасити. Як можна прикрасити Ніагарський водоспад або місячну доріжку на нічному морі? Зустрівшись з такою красою, погляд людини відпочиває або захоплюється. Краса природи формує почуття естетичного.

Технічне – це штучне, те, що зроблене і, таким чином, відсилає людину до людини як до своєї причини. Саме по собі штучне, вироблене без людини не існує. Штучна, технічно вироблена краса відрізняється від природної подвійним чином. По-перше, штучне може бути красивим, але воно ніколи не викликає в нас почуття піднесеного. Техніка не підносить. Вона відсилає до майстра, до професіонала. По-друге, краса штучного, технічно виробленого не знає, що робити з безкінечністю. Вона не може поступальними, кінчними кроками зробленого розмістити в собі безкінечне. Наприклад, безкінечну, безмежну глибину зоряного неба. Краса технічного співмірна зі знаком, а не з символом.

Краса *символічна* (високе мистецтво), має безкінечне число смислів, а штучна краса, як *знакова*, кінечна. Наприклад, автодорожні знаки мають силу вказування, дозволу чи заборону проїзду лише в межах дороги.

Однак краса в техніці має соціокультурний контекст. Можна прослідкувати єдиний ідейно-мотиваційний ланцюг перетворення принципу краси в науковому пізнанні від античного постулату «краса – це світопорядок (космос)» до ренесансної тези «краса – це відблиск істини», і від нього до максими: «математика є первообразом краси світу» (С.Б. Кримський). Це перетворення ідеї краси в ідею математичного визначення світу і було однією з форм усвідомлення евристичної ролі науки в технічному перетворенні світу. Наука, розкривши значимість принципу симетрії у формулюванні та функціонуванні законів техніко-технологічного будівництва, пов'язала красу математичних формул з об'єктивною (симетричною) впорядкованістю створюваних процесів, проектів і предметів. Але чи відповідає краса техніки красі світу людини? В якій мірі техніка виявляє загальні підстави для подальшого існування людини в світі культури?

Аналізуючи проблему техніки, іспанський філософ *Х. Ортега-і-Гассет* зазначає, що людина – не тварина, не мавпа з палицею, яка випадково володіє технічним даром. Не можна говорити, що коли ми навчимо тварину користуватися чудесами технічних досягнень, то в результаті отримаємо людину. Реальна людина має надприродні задачі. Тому людина не може, подібно до тварини, спрямовувати свою енергію на пристосування до середовища, на задоволення базових потреб. Людина повинна зберігати зусилля, щоб присвятити їх неможливому: реалізації планів свого життя в світі. Для людини бути – це завжди проблема. У бика, як і в барана, є природою дана сутність, яку ці тварини і реалізують. У людини немає сутності у цьому плані, тому їй нічого реалізовувати. Отже, людина продукує, винаходить, творить своє життя. Вона інженер, або деміург, як говорили в античності, за самим змістом свого існування. Для неї життя є ніщо інше, як *техне, техніка*. Якби людина могла обійтися без техніки, то вона б її не винаходила і не виробляла. І не стала б, як

Архімед, захищати свої креслення від агресивних дій римських солдат. *Архімеда* зарубав римський легіонер, але ту математичну красу геометричних форм, яку побачив *Архімед*, неможливо вбити. Нагадуванням про це є фігура, яка складається з кулі, вписаної в циліндр на надгробку *Архімеда*.

Смисл природи полягає в її об'єктивності. Поза нею існує людська суб'єктивність. Природа складається з речей, предметів і явищ, а суб'єктивність, тобто людська свідомість і мислення, з образів, фантазій, сновидінь, які діють на людину в якості реальних речей. І людині важко відрізнити, що на неї сильніше діє: річ чи образ речі. Техніка народжується з суб'єктивності, тобто з діяльності людини.

Суб'єктивність передбачає не статичне буття, а процес становлення. А ставати – означає увесь час переставати бути тим, ким ти є. Це означає постійно винаходити, творити, турбуватися про себе, бути активним. Активність – це не дія, тому що тварина і є постійна дія. Вона не відділена від неї, оскільки повинна рухатися, шукати, знаходити. Активність означає творчість, проєктивність, продуктивність, винахід, конструювання.

Людина є відкритою, незавершеною системою, вона легко вразлива. Свою ранимість, вразливість людина рятує технікою, яка дозволяє їй сьогодні більше бути самою собою. Насамперед, ділити життя на дозвілля і на роботу. Дозвілля надає можливість людині турбуватися власне про людське, суб'єктивне. Робота дозволяє задовольняти як фізичні потреби, так і вирішити проблему самореалізації. Наприклад, 2000 років до н. е. в Шумерах людині потрібно було працювати всього один місяць на рік, щоб прогодувати себе. Решту часу вона працювала на царя, його сатрапів, воювала, займалася собою. Сьогодні люди витрачають свій вільний час для відновлення своєї робочої сили. Дозвілля замінюється переглядом телевізійних передач і спілкуванням в Інтернеті. У сучасної людини сформувалася *криза бажання*.

Суть цієї кризи полягає в тому, що людина має можливості досягти всього, чого вона хоче, але їй нічого не потрібно, вона нічого не хоче. Більше того, вона починає шукати посередника, *Іншого*, того, хто буде бажати і хотіти за неї. Але

це вже не технічна проблема, а проблема відмови від себе, своєї свідомості, своєї здатності мислити.

Трагедія цієї відмови не в мисленні, а у пасивності, відмові від виходу за межі самої себе, до певної верховної ідеальної мети, яка задається певною совістю. Це схоже на те, що було при будівництві храмів в давні часи. Архітектор знав, що при його житті храм не буде закінчено, адже храми будувалися століттями. Отже, те, що виходило за межі його життя, було основним його змістом.

Техніка і технологія – надзвичайно серйозні фактори сучасного життя. Але людина, враховуючи їх вплив і значення, повинна жити по зростаючій відповідальності за себе і своє майбутнє як людини.

Людський (антропологічний) вимір техніки яскраво виявляє себе в стратегіях її розвитку. Одна стратегія належить Сходу, інша – Заходу. Носієм першої, вважає *Х. Ортега-і-Гассет*, є *ботхітсатва* (той, чия сутність просвітлена). В буддизмі це ідеальна істота, яка виступає насамперед як наставник і зразок для людей. Вона веде по шляху морального вдосконалення до нірвани. Носієм другої стратегії є *джентльмен* – «цілком порядна людина», тобто людина раціональна, яка строго слідує правилам поведінки.

Бодхісатва хоче жити поза життям. Для нього головне бажання – розчинитися в світі. Але хто не хоче рухатися, той не стане, як *Карл Бенц*, винахідником автомобіля. Хто прагне до усамітнення зі Всесвітом, тому не прийде в голову думка, як до *Едісона*, про електролампочку. Життя в якості безпосереднього заперечення природи не веде до створення парової машини, ідея якої прийшла *Дж. Уатту*. Хто байдужий до їжі, той не буде винаходити піч і її модифікації. Бодхісатва віддає свої сили створенню інших видів техніки. Він створює техніку (мистецтво) *медитації* – технологію досягнення абсолютного спокою, мистецтво зосередження на собі. Бодхісатву цікавлять стани екстазу, мистецтво життя в світі чистого уявлення, технологія занурення в простір суб'єктивності (свідомості). Це одна із причин того, чому Схід не був здатен

створити техніку, рівну тій, що покликана до життя прагненням стати джентльменом на Заході.

Джентльменом може бути будь-яка людина з будь-якої соціальної групи. Джентльмен – не аристократ, він не має давніх коренів родоvodu в історії. Він інтелігент, у нього немає почуття сорому за те, що зробив не він. Джентльмен не має зайвих засобів до існування, він бореться за життя, використовуючи власні професійні здібності. Він професіонал, як, наприклад, *Шерлок Холмс*. Джентльмен не обманює, не присвоює чужі винаходи, не робить халтури. Якість зробленого ним можна не перевіряти. Вільний час джентльмен присвячує спорту або спортивним іграм. Спорт – це необхідність життя. Хто грає, того не пригнічує бідність, у нього є почуття впевненості у житті. Спортивні ігри виробляють осанку, представницький вигляд, завдяки якому виникає високий рівень довіри. Джентльмен грає завжди за правилами, дотримується норм і правил зовнішньої порядності, дотримується чистоти і не запізнюється.

Завдяки цим технікам не Східна – китайська або індійська – мудрість перемогла в протистоянні між Сходом і Заходом, а норми і правила раціонального життя джентльмена. Очевидно, саме тому університети у всьому світі прагнуть до західних стандартів. Те ж саме вірне у відношенні до медицини – від наукових досліджень до охорони здоров'я. Більшість людей приймає наукові істини, відкриті *І. Ньютоном*, *Ч. Дарвіном*, *А. Ейнштейном*. Навіть якщо сучасна наука може поставити під сумнів деякі їх положення, і люди цього не роблять, але при перших симптомах грипу або бронхіту вони поспішають застосувати який-небудь продукт сучасної фармакології. Не багато суспільств сьогодні чинять опір західним моделям збуту і споживання, а також західному способу життя. Все більше людей вживають західну їжу, носять західний одяг, живуть в будинках західного типу. Навіть прийнятна для джентльмена організація праці, розпорядок дня, інфраструктура для відпочинку стає свого роду світовим стандартом. А західну релігію – християнство – сприймає сьогодні більше третини людства.

Такий результат став можливим завдяки технологіям і технікам Заходу, які засновуються насамперед на пізнанні природи. Схід застосовує свої техніки і технології на знанні людської суб'єктивності. В підсумку перед нами дві стратегії техніки, як *техне – мистецтва*, які визначили рівні розвитку цивілізацій – Східної і Західної.

Оскільки технічне визначається способом заміщення сил людини силами природи, можна виокремити принаймні п'ять стадій в розвитку техніки («техне»). Перша стадія – стадія *художника*. На ній відбувається «вибух» фантазій і уявлень людини. В результаті цього вибуху в пізньому палеоліті виникає наскельний живопис. Починає працювати свідомість, формується суб'єктивність, носієм якої виступає художник. Відбувається перехід (трансгресія) за межу природного. З точки зору зовнішнього спостерігача нічого, звичайно, не змінюється. Людина як і раніше постає як проста сила природи, поки не розумна (не раціональна), хоча і мисляча істота.

На другій стадії – *ремісника*, діяльність якого – «техне» – заснована на особистісних структурах людини, сфера уявного «зустрічається» з природним. Створюється простір підручних речей людини. Ці речі показують себе такими, якими вони є. Параметри технічної реальності формуються ремісником (деміургом), інфраструктура робочої сили якого заснована на особистісних зусиллях. Виникає людина як мисляча і розумна істота.

Включення розуму в систему природи стає необхідним, бо він протистоїть ентропії, вивільняє аграрне виробництво, розкриває інформаційні основи еволюції, забезпечує умови зростання цілісності природи, не шукає шляхи припинення процесу зменшення багатоманітності життя, а, навпаки, розширює його. У цьому відношенні розум починає виконувати значення головного чинника в суспільному поступі.

На третій стадії – *машинної цивілізації* – відбувається розрив між структурами продуктивно-виробничої сили людини і особистісними структурами. В цьому розриві виникає машинна цивілізація, носієм якої постає професіонал. З цього часу починається протистояння мислячого

(інтелектуального) начала в людині і розумного (розсудкового – раціонального). З'являються люди розумні, але які не ставлять завдання мислити. Іншими словами, виникає раціональне суспільство.

На четвертій стадії – *біоінженерії* – конструюються вже штучні живі організми. Вчені починають клонувати тварин (овечка *Доллі*). Виникають проекти клонування людини, хоча з етичних причин забороняються. В результаті «схрещування» людини і машини (в розумінні сучасних комп'ютерних технологій) з'являється багато людей, в організмах яких поміщені механічні або електронні компоненти.

На цій стадії технічне перестає розумітися як щось механічне. Техніка приходить на територію *біосинтезу*. Сучасні інженери-генетики вміють робити майже все, починаючи з хімічного синтезу біологічних речовин і закінчуючи вирощуванням органів людського тіла за допомогою ствольних клітин ембріона. Сфера технічного розширяється клітковою інженерією, яка навчилася створювати нові живі організми з наперед заданими властивостями. Також вона розширюється за допомогою принтерів, які можуть друкувати речі у форматі 3D. Щоправда, жоден орган, надрукований на 3D-принтері, ще не був імплантований людині. Методи біотехнології знаходять своє застосування в робототехніці. Створюються умови для того, щоб замість металів і кремнію використовувалися в якості осередків пам'яті ЕВМ органічні молекули.

На п'ятій стадії – *нооінженерії* створюються розумні машини, проте вони поки що не мислять. Ці машини знаходяться за межами синтезів біологічної еволюції. Хоча вони, слідуючи створеним для них програмам, можуть продукувати хорали *Баха*, придумувати нові ноктюрни *Шопена*, малювати полотна як *Гоген*, писати тексти в стилі *Дельоза* або *Фуко*, грати в шахмати і перемагати чемпіонів світу з цієї гри. Техніка починає долати межі антропології, відкриваючи смисл нелюдської, в смислі штучної, машинно-технологічної краси світу.

Кардинальні зміни у суспільстві відбулися завдяки трьом промисловим революціям. Спочатку людство підкорило собі силу пари, слідом змусило

служити собі електроенергію, а потім винайшло електроніку і цифрову техніку. Сьогодні ми стоїмо на порозі *четвертої* промислової революції. Експерти вбачають в ній глобальні зміни, що пов'язані із злиттям технологій і стиранням граней між фізичними, цифровими і біологічними сферами.

Корінна відмінність між третьою і четвертою промисловими революціями полягає в переході від простої цифрової техніки до інновацій, які базуються на комбінаціях технологій. Саме це і буде характеризувати новий етап їх розвитку. Прикладом є компанія *Apple*, яка впевнено демонструє, що вже цілий ряд років живе саме в четвертому технологічному вимірі. Доказом цього є те, що вся її продукція поєднує добротну електроніку та унікальне програмне забезпечення, які прекрасно підігнані один до одного і лише в такому комплексі користуються поступом споживача.

Враховуючи цей досвід, сьогодні багато компаній інформаційно-технологічного спрямування розробляють унікальні прилади, які повинні корінним чином змінити життя людей – як суспільне, так і індивідуальне. Звичайно, услід за змінами в суспільстві відбуваються зміни в сфері економічного життя людей. Технологічні інновації приведуть до революційного прориву у сфері пропозиції і продуктивності праці. Вартість транспорту і комунікацій впаде, ефективність логістики і глобальних мереж підвищиться, вартість торгівлі знизиться. Прикладом цього є продаж товарів через інтернет-магазин. Сьогодні також багато компаній пропонує і тестує роботів, які можуть повністю автоматизувати процес від моменту оформлення купівлі товару до моменту доставки споживачу. Комп'ютерна програма може замінити продавця в інтернет-магазині, задавши всі необхідні питання покупцеві, після чого вона передає команду на склад, а спеціальний літаючий робот-дрон доправить замовлення на вказану адресу.

Колосальні зміни відбуваються сьогодні також на транспорті. Компанія *Google* тепер тестує свої безпілотні автомобілі, а в ряді великих міст Європи і США активно впроваджуються роботи-водії. Успішність цих проектів засвідчує швидко заміну людини штучним інтелектом. Передбачається, що у найближчому

майбутньому на заводах не буде працювати жодного робітника, тобто фізичної особи. Всі виробничі операції будуть здійснювати спеціальні роботи, використовуючи REID-мітки, а відслідковувати запаси сировини, матеріалів буде глобальний штучний інтелект.

Важливим моментом четвертої технологічної революції стане той факт, що будь-яке, навіть найскладніше виробництво, можна буде в найкоротші терміни перепрофілювати під індивідуального замовника і його потреби.

Подальший розвиток технологій приведе до переходу багатьох професій від людини до роботів. В доповіді Оксфордського університету говориться, що до 2050 року людство поступиться 50% робочих місць штучному інтелекту. Керівники також змушені будуть шукати можливість заробити, оскільки їх місце займе штучний інтелект. Він може приймати більш вигідні і прагматичні рішення, які будуть йти насамперед на користь компаніям, суспільству, людині. Перспективи бути більш потрібними є у представників творчих професій і працівників сфери послуг.

Кардинальні зміни відбудуться і в соціумі. Продовження завдяки нанотехнологіям терміну людського життя вплине на систему пенсійного забезпечення, соціального страхування, а також на ринок праці і на споживчі інтереси населення. Зміняться відносини людини і держави. По мірі того, як фізичний, цифровий і біологічний світи все більше зближуються, нові технології і платформи дозволяють фізичним особам вступати в більш тісний зв'язок з урядами, виражати свою думку з різних питань, координувати зусилля і навіть обходити системи контролю влади. З свого боку влада отримує нові можливості для посилення контролю над населенням. Безумовно, соціум буде змінювати владу, а влада буде впливати на суспільство. Від того, як влада зможе змінюватися під впливом нових технологій, і буде залежати її стабільність. В такій ситуації формується нова соціальна реальність, яка потребує нового технологічного осмислення.

В розвинених країнах, які забезпечують собі достатню кількість матеріальних благ першої необхідності, інтереси людей спрямовані в більш

«високі і тонкі» області – життєвого комфорту, задоволень, розваг, інформаційного і культурного достатку, духовного прогресу, продовження життя. Інтелектуальний відбір, перетворення знань в силу, зниження витрати соціальної енергії – це механізми, які утворюють історичну вісь прогресу цивілізації. Найбільш актуальними завданнями стало оволодіння цими механізмами, які працюють в сучасній соціальній інфраструктурі.

Дана ситуація вимагає нарощування технологічної могутності організаційно-управлінських систем, що можливо на базі четвертої технологічної революції.

Реальність нового інформаційного світу зумовлена традиційною орієнтацією насамперед західноєвропейської людини (джентльмена) на розуміння принципів сучасної організації життя. Це означає повноту і достовірність інформації, що з необхідністю орієнтує на логіку, раціональність, демократичні інститути, ліберальні цінності тощо.

Сьогодні перед людиною постає не просто нова реальність, а «доповнена реальність», яка наполегливо входить в життя кожного. Причому темпи цього процесу будуть зростати, поки не настане ера «технологічної сингулярності». Іншими словами, поки Земля не перетвориться в єдиний гігантський сервер. До нього зможе підключитися кожен. Проголошено і обґрунтовується передбачення, згідно якого, попередньо скопіювавши, до Інтернету можна буде приєднати свідомість, що утворить всепланетарний розум з мільярдами живих чіпів. В Японії вже розроблена голограма, яка реагує на дотики, а в США вчені проникли у нейрони мозку комах, що дозволяє зчитувати інформацію. Це шлях до можливості проникати у чужі думки.

Потрібно також враховувати факти щодо перетворення гаджетів. Поступово більша їх кількість зосередиться в одному-єдиному кристалі («магічному»). Він готовий надати своєму власнику всі мислимі і немислимі послуги. Дисплеєм стане повітря. Індивіди, перебуваючи вдома, чи на вулиці, чи в метро, одним натиском кнопки-іконки зможуть матеріалізувати перед собою демонстраційну панель. Її діагональ можна буде визначити у відповідності до

власної потреби. Провідником персонального звуку також стане повітря. Для інших кристалів звук не буде чутним, оскільки його закодують таким чином, що почути його зможе лише персональний кристал. На прогнозований «світовий комп'ютер» покладуть функцію онлайн-моніторингу всієї мережевої інформації, а також її обробку, аналіз і складання перспектив розвитку подій.

У контексті тих змін, що відбуваються через вплив досягнень інформаційного світу, управління системою вищої освіти в цілому і вищими навчальними закладами зокрема починають здійснювати *професійні менеджери*, а не вчені і педагоги. Це засвідчує те, що природа освітніх процесів не змінюється, а змінюються технології навчальних і освітніх послуг. Вже почався масштабний перехід до ринку освітніх послуг, зокрема за рахунок приходу на цей ринок професійних організацій. В силу чого навчальним закладам необхідно активізувати зусилля в продукуванні ефективних педагогічних інновацій. Лідирувати в світі будуть ті країни, які, окрім промислової могутності, здатні створити національну інноваційну систему освіти.

Система інновацій є атрибутом західної організації життя. Технологічні інновації є головним елементом західної системи соціального прогресу і зростання. Західноєвропейська наука також досягла своїх успіхів завдяки продукуванню нових, інноваційних ідей. Починаючи з епохи Нового часу, в Європі розвиваються методи наукового дослідження. Загальність методів наукового пізнання дозволила сформуватися науковій спільноті, яка і визначила стратегію розвитку світу на основі технологій.

Враховуючи досвід реалізації інноваційних ідей на практиці економічного і соціокультурного життя, нова система навчання орієнтується на інформаційні технології. В результаті формується інноваційна система навчання і отримання знань, яка повинна бути *не директивною, а демократичною*, на умовах відкритості, справедливості, рівноправності. Разом з тим, інформаційні технології обумовлюють факт багатоманітності соціокультурного життя, його складності та непередбачуваності. Адже навчання як процес і діяльність в ситуації інформаційного світу, становлення нової людини як продукту сучасних

технологій концептуалізується в «суспільство знань». Як новий тип соціальної організації, «суспільство знань» являє собою процес духовного виробництва, орієнтованого на визначальний вплив інформаційних технологій. Саме в їхньому контексті створюється новий культурний ландшафт та інформаційна субкультура.

Це нове положення науки, яка в результаті переваги техніко-інструментальних завдань все більше залежить від потреб і фінансових можливостей суспільства. Розуміння мети науки як пізнання істини поступово витісняється і замінюється конкретними проектами досягнення корисності та ефективності. Наука в «суспільстві знань» відіграє виняткову роль, але все більшою мірою зростається зі своїми техніологічними додатками. Виникає особливий феномен «технонауки». Вона виражає себе через інформаційні та конвергуючі технології – ВНИС (біо-, нано-, інформаційні та когнітивні), які утворюють нове середовище життя людини і нові способи орієнтації у світі.

Життєвий світ людини як соціокультурне поняття багато разів змінювався і був різним у різних епохах. При цьому він завжди зберігав певні інваріанти. Сьогодні під впливом науки і технологій відбувається відкриття і викриття цих варіантів. Це означає спробу вийти за кордон природних обмежень. Йдеться про конструювання (з опорою на природні закони) нових утворень, які не можуть виникнути самі по собі. Це стосується також психіки і тілесності людини.

Таке конструювання є цілком реальним процесом, який може досягти свого результату, оскільки розробляються й існують відповідні технологічні засоби, в тому числі ефект «технонауки». Її наслідком є ситуація, в якій вплив суспільства (насамперед владних структур) на розвиток науки переважає вплив наукових ідей на розвиток суспільства. Сучасна техногенна цивілізація являє собою матеріалізацію наукових ідей і теорій, а соціальна цінність науки набагато переважає рівень її оцінки суспільством. Інститути науки, наукове знання і діяльність вчених суспільство оцінює набагато нижче, ніж опредметнені

результати їхньої діяльності – матеріально-технічні цінності. У цьому полягає технократичне розуміння відношення суспільства до науки.

У такій ситуації людина та її психіка опиняються в просторі постійного впливу нових наукових досягнень. Розповсюдження нових інформаційних технологій, зокрема Інтернету, утворює колосальні можливості для маніпулювання психікою. З'являються нові обмеження людської свободи, виникає необхідність її переосмислення. Загострюється стара філософська проблема співвідношення реального та уявного знання та думки, знання та здогадування. Адже за допомогою інформаційних технологій можна фабрикувати знання про реальність. Можна створювати віртуальне «Я» і в певному розумінні жити у віртуальному просторі, в якому «розчиняються» відмінності дійсного світу і світу фантазій, сновидінь.

В просторі «технонауки» виникають пропозиції змінити біологічну природу людини. Пропонуються два варіанти: або за допомогою *реконструкцій в її геномі*, щоб таким чином змінити психіку, потреби і способи життєдіяльності, або піти шляхом технологічних перетворень – *трансгуманізму*.

Теоретично можливими мисляться обидва варіанти. Але перший шлях постає ризикованим, оскільки може привести до неконтрольованої ланцюгової реакції мутацій. Другий шлях постає більш привабливим, оскільки не торкається радикального втручання в геном людини. Він спирається на порівняно розвинену теоретичну базу інформатики, робототехніки, може використовувати досягнення соціогуманітарних дисциплін, психології, генетики і нейронауки в сфері досліджень феноменів свідомості й особистої самоорганізації. Цей шлях перебуває у руслі розвитку НБІКС – нанотехнологій, біотехнологій, інформаційних, когнітивних, соціальних технологій і відповідних до них сфер наукового знання.

Разом з тим необхідно зауважити і затвердити головну роль в системі НБІКС *соціогуманітарної складової*, покликаної вирішувати морально-правові питання. Вона утворює нову антропологічну перспективу, формує таку систему смислів і цінностей, що долають горизонт біологічно обмеженої ментальності

людини. Це відкриває реальні можливості заміни предметного споживання інформаційним, що може кардинально замінити відношення суспільства і людини. Зокрема, зупинити його руйнування, сприяти паралельним процесам дослідження природно-біологічних систем і підтримувати умови збереження життя на Землі.

Історичний розгляд техніки нагадує нам про те, що абсолютна специфіка сучасних інформаційних технологій насправді відносна. Так, всі технології передбачають розрив людини з природою. Спочатку виникли знаряддя як продовження і посилення органів тіла, а потім більш складні машини, агрегати, нарешті «програми», які сьогодні управляють багатьма сторонами людського життя. Всі технології, технічні засоби «відчужують» людину від природного буття. Навіть проста електрична лампочка колись поставала «диявольським насланням» (марою), оскільки, на відміну від свічки, все «оголює», від чого начебто втрачається інтимність творчості. Але чи можна уявити сучасне людське життя без електрики? Електроніка, яка лежить в основі новітніх інформаційних технологій, з перспективи стала універсальною необхідністю життя людини.

Кожного разу створення нової інформаційної технології сприймалося як розрив зі справжнім, інтимним, цінним, духовним. Відомий усім нам ряд інформаційних технологій – «письмо-книгодрукування-Інтернет» підтверджує це правило з самого початку. Так, *Сократ* розповідав про винахідника писемності *Тевта*, який сподівався, що користування письменами надасть народу пам'ять і мудрість. Однак цар фіванський, від якого залежало впровадження винаходу в життя, від такої перспективи відмовився. По-перше, письмо позбавляє пам'яті, оскільки не вимагає запам'ятовування в надії на чужі записи. Мудрість же дає міркування, а те, що приходить ззовні – запозичене, фальшиве, «лжемудрість». Інші аспекти письма несуть скоріше зло, ніж благо. На відміну від живої мови воно говорить одне і те ж всім без винятку (і знаючим, і невігласам). Воно не може відповісти, коли звертаються до нас з питанням. Написане не може обстояти себе, коли його критикують. Як і живопис, письмо лише видається живим, а насправді воно мертво. Винайдення книгодрукування

також сприймалося як спаплюження того справжнього мистецтва, якою була рукописна книга, котра зберігала мудрість.

Масове тиражування книги позбавляє її індивідуальності, авторського почерку. В епоху Інтернету ностальгія за ним змушує людей «полювати» за раритетними друкованими виданнями, які несуть сліди рук набирача, друкаря, художника, як за старовинною, антикварною цінністю.

Нові інформаційні засоби і технології, як правило, виникали насамперед для практичних цілей. Так, письмо за часів фараонів виникло з потреби ретельно вести господарські справи, і лише пізніше люди здогадалися записувати священні тексти, які зберігалися в пам'яті. Подібно до єгипетського письма, Інтернет сьогодні більше використовується для побутового і ділового спілкування. Але в ньому є віртуальні «музеї» і бібліотеки. Вся світова література знаходиться в Інтернеті.

Інтернет дає нову свободу пересування по світу, коли людина носить з собою все потрібне і для власної роботи, і для спілкування з аудиторією або колегами. Він дає можливість створення «наявних», постійно оновлюваних текстів. На противагу попередньому процесу (авторський стіл, редактор, типографія) вперше виноситься текст і творчий процес його створення на публічний перегляд і оцінку.

Інтернет одночасно публічний і персональний. Він знаряддя і засіб діяльності. Наприклад, ми можемо управляти подіями, міняючи картинку і факти, переходячи від одного сайту до іншого, і одночасно Інтернет – незалежне від людини середовище, в події якого користувач мимоволі залучається; ці події викликані не ним, а іншим. *Реальність Інтернету* підкорюється логіці програмування, посилань, правил, встановлених не лише розробниками Інтернету, але і провайдерами, вебдизайнерами, модераторами. В результаті в Інтернеті створюються реальність одночасно технічна і природна, публічна і персональна, керована людиною і незалежна від неї.

Світ Інтернету – це світ віртуального спостерігача і одночасно світ, який охоплює всіх користувачів Інтернету. Це світ особистого поля і віртуального

спостерігача, його віртуальне продовження, і світ діяльності усіх інших користувачів. Як у свій час виникнення і розвиток міст зумовило становлення урбаністичної культури, що істотно змінило можливості та характер поведінки людини, так і сам Інтернет започаткував фактично нову цивілізаційно-культурну реальність. Місто створює умови для споглядання і спілкування, забезпечує анонімність (прохожого, покупця, пасажира), надає масу вражень. Аналогічно й Інтернет: дозволяє віртуальному спостерігачеві мандрувати по різних сайтах, знайомитися з цікавими людьми, при бажанні залишатися анонімним, вибирати спільноту тощо. Сьогодні багато людей проводять в Інтернеті своє дозвілля, живуть в ньому більш інтенсивно, ніж у звичайному житті.

На перший погляд, в Інтернеті людина має справу з тією ж реальністю, лише схематизованою і підпорядкованою іншій умовності. Але в комп'ютері та Інтернеті людина нагадує *деміурга*, оскільки сама творить, вигадує, конструює нові світи, знаходить відповідні сайти, виносить на обговорення свої проблеми тощо. А головне те, що індивід мислить і спілкується в світі, який сам творить. З одного боку, цей світ штучний, а з іншого – природний, який на декілька порядків збільшує ефективність, надає небачені раніше можливості. У цьому відношенні Інтернет не паралельна відображуюча реальність, а така, що породжує новий віртуальний і разом з тим реальний світ.

Колосальний злет цивілізації за останній період пов'язаний з досягненнями науки і технологій. Цього було досягнуто не за рахунок експлуатації (як вважають марксисты), не за рахунок накопичення капіталу (як вважають економісти), а за рахунок наукової і технологічної думки. Завдяки цьому ми живемо в період становлення нової цивілізації, де місце звичних культур, національних держав займають Мережа Інтернету, нові соціальні технології та глобальні перетворення. Основний зміст нової ери – зрощення мозку і всесвіту, техніки і органіки, створення мислячих машин, працюючих атомів і квантів, доведення всіх життєвих процесів до швидкості думки.

Запитання для самоконтролю

1. *Що таке техніка і чим вона відрізняється від технології?*
2. *В чому полягає антропологічний вимір техніки?*
3. *Охарактеризуйте основні технології сучасної епохи.*
4. *Що таке інформаційний світ і яке місце в ньому людини?*
5. *Яке значення для розвитку людини і філософії має Інтернет?*

Радимо прочитати:

1. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: Навч. посіб. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2019. Розд. 8. – С. 151-168.
2. Кайку Мічію. Фізика майбутнього. Як наука вплине на долю людства і змінить наше повсякденне життя у ХХІ сторіччі. – Львів: Літопис, 2013. – 432 с.
3. Харарі Ю.Н. 21 урок для 21 століття – К.: Наш формат, 2018. Розд. 1-2. – С. 19-69.
4. Драйден Г., Вос Дж. Революція в навчанні. – Львів: Літопис, 2005. – 542 с.

Свобода як вибір

«Я приречений не мати іншого закону, окрім мого власного... Тому що я людина, а кожна людина повинна сама відшукати свій шлях»

Ж.- П. Сартр

«Я залишаю Сізіфа біля підніжжя його гори! Ноша завжди знайдеться. Але Сізіф вчить вищої відданості, яка заперечує богів і рухає камені»

А. Камю

В історії французького правосуддя збереглася розповідь про суд над людиною, яка, розмахуючи руками, ненавмисно розбила ніс іншій людині. Звинувачений виправдовувався тим, що його ніхто не може позбавити права розмахувати власними руками. Судове рішення щодо цього приводу проголошувало: звинувачений винний, оскільки свобода розмахувати руками однієї людини закінчується там, де починається ніс іншої людини. Однак суд не враховував, у силу якої необхідності засуджений дозволив собі розмахувати руками, і наскільки він вільний був це робити. Свобода, таким чином, може і не знати межі, яка відокремлює від помилкових дій людини.

Французький філософ-екзистенціаліст *А. Камю* неоднозначність проблеми свободи пояснює через міф про *Сізіфа*. Він винахідлива і хитра людина, спроможна обманути навіть богів, що приводить до конфліктів з ними. За провину *Сізіфа* розгніваний *Зевс* послав за ним богиню смерті *Танатос*, але *Сізіф* обманув її, закував в ланцюги і декілька років тримав в полоні, тому люди не помирили. Коли бог війни *Арес* звільнив *Танатос*, вона першою жертвою вибрала *Сізіфа*. Але перед тим, як відійти в царство мертвих, *Сізіф* заборонив дружині здійснювати після його смерті погребальні обряди і приносити богам жертви. В Аїді (царстві мертвих) *Сізіф* умовив *Персефону*, богиню царства мертвих, дозволити повернутися на землю, щоб покарати дружину, яка порушила священні закони. Боги відпустили *Сізіфа*, але він знову обманув їх і

залишився серед живих. За ним послали *Гермеса*, який нарешті забрав його в Аїд, де він був суворо покараний. *Cizif* повинен вкочувати на гору камінь, який, досягнувши вершини, зривається вниз, і роботу потрібно починати спочатку. Це покарання символізує даремність спроб одержати верх над богами.

Традиція змальовує *Cizifa* героєм, який бореться проти богів, відстоюючи своє право на свободу вибору – жити, а не помирати; своєю винахідливістю і хитрістю він протистоїть сваволі богів. Однак це завжди було складною проблемою. Постає завдання вияснити сутність свободи як головної умови добробуту і достоїнства.

Витоки свободи особистості ми знаходимо в античній Греції. Вільний від народження індивід живе на землі поліса, де встановлений розумний закон. Тому антонім терміну «вільний» – не стільки «раб», скільки «варвар» (той, хто «не грек»). Раб не може бути розумним, оскільки він не вільний. В епосах *Гомера* «Іліада» і «Одіссея» поняття свободи виявляє ще один смисл. Вільна людина та, яка діє без примусу, в силу власної природи. Гранично можливий вираз свободи – у діях героя, який перемагає долю і тим самим зрівнюється з богами.

Виникнення свободи як умови життя вільної людини пов'язують із появою демократії. Вона формується і стверджується в *полісі* – місті-мікродержаві, яке жило в основному за рахунок торгівлі. У полісі замість пов'язаних кровними відносинами членів общини виникає спільність людей, безпосередньо незалежних один від одного, отже, вільних. Вони живуть за рахунок власної ініціативи, займаючись торгово-грошовою або ремісничою діяльністю і підприємництвом. Тут інститут рабства приймає інший характер, чим в азійських країнах того часу. У полісі раб виступає в першу чергу як товар, як жива власність тієї чи іншої особи. Він, раб, повністю у владі вільного господаря, а не колективу. Він належить вільному громадянину і слугує продовженням і посиленням його органів діяльності.

Усі раби вільного індивіда в своїй сукупності обслуговують не державу, а особисто його. Всі їх здібності, всі індивідуальні якості розчиняються в особистості їх володаря. Чим більше в індивіда рабів, тим більше він має

можливостей для свого ствердження в якості вільної особистості. Раби роблять його багатим і сильним, незалежним і майстром в ремеслах, вони можуть навіть навчати дітей господаря наукам і мистецтвам («техне»). І що особливо важливо – праця рабів забезпечувала не тільки всім необхідним, але й надавала *вільний час* для занять за свободою вибору – філософією, політикою, економікою тощо. Античність, таким чином, незважаючи на свою рабовласницьку структуру, вперше засвітила «факел свободи особистості» (А. Ф. Лосєв).

У цих умовах у полісі-державі йде активна політична боротьба, і по мірі історичного розвитку прослідковується тенденція переходу від аристократії до ліберальної аристократії, від неї до компромісу з демократією і, нарешті, повністю до демократії. Тим самим закладається економічна і політична основа для появи активної, самодіяльної особистості. У результаті стверджується простір свободи, в якому вперше вільна людина починає представляти інтерес сама по собі, як носій того чи іншого образу думок, тих чи інших здібностей, пристрастей і пороків.

Насамперед цьому процесу сприяли розвиток торгівлі і ремесла. Активізація торгівлі, як потім неодноразово засвідчувала історія, завжди супроводжується активізацією обміну думок, що формує культуру мислення. Розвиваючи індивідуальну активність, винахідливість, ініціативу, заняття торгівлею і ремеслом («техне») разом з тим виступає революційним началом, джерелом соціального неспокою і оновлення, протистоять централізації, консервації та догматизму.

Соціальне життя в містах-полісах вкрай нестабільне, повне жорсткої боротьби різних політичних груп, воно протікає в постійних дискусіях, у дебатах, у швидкій і часто насильницькій зміні правителів і впливових державних осіб. З'являються і швидко змінюються яскраві особистості: полководці, стратеги, оратори, тирани, законодавці, мислителі. У цій ситуації «дух епохи», говорив Г. Гегель, безперервно виконує нове, яке уособлює свобода і народжена нею вільна особистість.

Поява і ствердження свободи робить її предметом філософських міркувань. Адже саме в атмосфері боротьби думок, ідей, гадок, інтересів формується духовна атмосфера, атрибутом якої є свобода мислення, свобода слова, свобода вибору як головне кредо досягнення життя.

Антична Греція демонструє достатньо прикладів свободи вибору. Так видатний філософ *Геракліт* заради збереження свободи відмовився від царського трону, який належить йому по спадкоємності. Це дало йому можливість повністю присвятити себе філософським розмислам. Тільки усвідомлення своєї свободи як найвищої цінності спонукали *Зенона Елейського* вступити в боротьбу проти тирана і загинути, ніж жити під гнітом чужої сваволі. *Емпедокл*, як і *Геракліт*, добровільно відмовився від царського сану, і добився того, що в його рідному місті Агрігенті була встановлена демократія і всі громадяни в умовах свободи користувалися однаковими правами.

«Дух» свободи, як говорив *Г. Гегель*, пронизував політичне і соціальне життя всіх античних полісів. Так, коли найвидатніший давньогрецький державний діяч *Перікл* спробував захистити свого друга філософа *Анаксагора*, який за свій нетрадиційний образ мислення міг бути засудженим до страти, та афіняни не пішли йому на зустріч. Справа в тому, що афінський народ для збереження своєї свободи вимагав від своїх правителів відчувати свою залежність від нього. Насамперед – свобода громадян і закон, який захищає їх свободу.

У результаті ствердження демократії і вільної особистості постає необхідність уяснити причини і сутність свободи: звідки походить і чому існує. Так, для атоміста *Демокріта* у всесвіті відсутні будь-яка довільність, сваволя і випадок, а панує жорсткий і однозначно чіткий порядок. Згідно його вчення, атоми, з яких складається все суще, рухаються по прямій, без відхилень. Їх зчеплення здійснює світова причина – *Ананке*. Одночасно вона і світова доля. Стилю мислення *Демокріта* чужий дуалізм, неоднозначність, невпевненість, туманні вирази. Він неухильно прагне до того, щоб кожна частина атомістичної системи працювала в заданому режимі і темпі. Свобода поведінки атомів

розбалансувала б його систему, як будь-яка зайва деталь припинила б роботу механізму. Свобода в такому випадку витікає з мудрості, яка формує три здібності: виводити правильні рішення, говорити і діяти правильно, робити те, що відповідає твоїм намірам, твоїй свободі вибору.

У атоміста *Епікура*, послідовника, але не епігона *Демокріта*, інше розуміння будови світу. *Епікур* стверджує кредо: «Метою життя є філософське пізнання і витікаючи звідси свобода». В іншому місці він зазначає, що свобода є результатом обмеження бажань. Очевидно, в силу цієї позиції він заперечує сліпу необхідність, яка подавляє свободу волі людини. Жити по необхідності, вважає *Епікур*, це нещастя, але таке життя зовсім не є необхідним. Шляхи до свободи скрізь відкриті, їх багато, вони короткі і легкі, варто тільки приборкати необхідність. Під цей життєстверджуючий погляд *Епікур* підводить теоретичну основу: у нього атоми рухаються не по прямій, а *відхиляються*. Іншими словами, атоми мають певну невизначеність поведінки, певну свободу волі, яка руйнує «визначеність закону».

Для *Зенона із Кітія* свобода є тим станом, якого досягають мудрі. Всім же іншим вона невідома. З позиції *Зенона* – ствердження пріоритету мудрості – формується *філософія стоїків*. Така назва походить від заснованої *Зеноном* в Афінах філософської школи, яка розташовувалася в портику, колонаді. Слово «портик» по-грецьки вимовляється «стоя», звідси «стоїки». Мудрість межує з силою і свободою волі, завдяки чому може встановлюватися справедливість і доблесть. Але в подальшому стоїки закликали до примирення з «космічною долею».

Орієнтація стоїків на перевагу мудрого і духовного визначила їх відношення до свободи. З точки зору давньоримського мислителя-стоїка *Сенеки*, істинно вільною може вважатися тільки одне заняття, яке робить людину вільною – філософія. Вона найбільш чиста, благородна, тому і підносить людину до свободи. Краща частина особистості вільна від примусу і рабства. Лише тіло може бути залежним, дух же завжди вільний.

Такої ж позиції притримувався стоїк *Епіктет*, який народився рабом і тільки дорослим отримав свободу. Для цього проблема свободи була особливо актуальною. Він впевнений, що з тілом людини можна зробити що завгодно: відрубати руки, ноги, навіть голову, і тим самим начебто показати свою владу. Але це влада над тілом, а не духом, яким ніхто не може повелівати. «Подивіться на мене, – говорить *Епіктет*. – У мене немає ні громадянства, ні дому, ні рабів. Я сплю на голій землі. Тільки земля і небо і цей єдиний плащ. Чого ж мені ще не вистачає? Невже я не вільний? Так, вільний, я сам собі і цар, і господар.

Свою позицію стосовно свободи формує *Арістотель*. Його девіз: філософ повинен як можна більше утримуватися від мінливих речей і прагнути до себе на батьківщину: *царство вічної істини*. Людина, з точки зору філософа, буває щаслива лише тоді, коли реалізує всі свої здатності і здібності. Саме щасливе життя буває трьох видів. Перший вид – життя, повне радості і задоволення. Другий – життя відповідального і вільного громадянина. Третій – життя ученого і філософа. Але щастя досягається при умові поєднання всіх трьох видів, що може зробити вільна людина. Отже, свобода громадянина виступає одним із основних умов щастя людини.

Свобода для *Арістотеля* є визначальною для життя людини у суспільстві. З його точки зору, саме природа влаштувала так, що і фізична організація вільних людей відрізняється від фізичної організації рабів: в останніх тіло сильне, придатне для виконання необхідних важких робіт, вільні ж люди тримаються прямо і непридатні для виконання подібного роду робіт. Зате вільна людина, людина свободи, придатна для політичного, соціального і культурного життя.

Свобода пов'язана з моральним вибором. Вона розглядається *Арістотелем* в контексті *знання-вміння*. Моральне знання-вміння, яке прокладає шлях свободі, орієнтується на вибір кращого вчинку в ситуації етичного вибору. Джерело такого знання – специфічне моральне відчуття, інтуїція, яка виховується в людині життєвими випробуваннями.

У подальшій історії кожен філософ у тій чи іншій мірі приходив до осмислення проблеми свободи. Виходячи з античної традиції протиставлення «елліна» і «варвара» як «вільної» і «невільної» людини («свободи» і «несвободи»), розвиток поняття «свободи» здійснюється в контексті *філософії влади*. В історико-філософській традиції задаються і більш широке розуміння свободи – свободи як *усвідомленої необхідності*. А також концепції «іронії історії», яка фактично зводить свободу до звільнення від необхідності.

Філософська постановка питання про *свободу волі* – самовизначення людини в своїх діях – формується в школі *софістів*. Вони протиставляють «*фіосіс*» – порядок, породжений природою, і «*номос*» – порядок життя, який встановлюється самостійно кожним народом у державі.

Для *Сократа* вирішальна роль в здійсненні свободи належить знанню. Дійсно вільний, моральний вчинок можливий лише на основі чітких понять *блага* і *доблесті*. Сам він проявив мужність і доблесть у Пелопоннеській війні, сміливо вибрав смерть, не прийнявши можливості врятуватися втечею. Тільки раб, вважає мислитель, може поступати погано по добрій волі, людина вільна прагне до кращого в своїх вчинках, і лише незнання, невігластво штовхає її на неправильний шлях.

Платон пов'язував поняття свободи волі з буттям *блага* як найвищої ідеї. Благо освячує порядок, який діє в світі як порядок доцільний. Поступати з позицій свободи, вільно – означає діяти, орієнтуючись на ідеал блага, узгоджуючи особисті інтереси з суспільною справедливістю.

Особливий етап в постановці питання про свободу волі складає християнська філософія і теологія. Людина покликана здійснити свою сутність, вчить Біблія, в єдності з Богом. Проблема полягає в тому, щоб поєднати силу Божої волі, з одного боку, і моральне зусилля людини, яка ще не досягла поєднання з Богом. З точки зору *Августина*, здійснення добра в діяльності людини можливе тільки з допомогою Божої благодаті, причому незалежно від свідомості людини. З точки зору *Фоми Аквінського*, сфера свободи волі проявляється у виборі *мети* і *засобів* досягнення блага. До мети веде лише один

правильний шлях: розумна істота з необхідністю прагне до добра. У результаті зло, як результат раціонального вибору, неможливе.

В епоху Реформації в протестантизмі стверджується, що воля Бога повністю програмує буття людини. Тобто свобода волі людини зводиться до мінімуму. Парадокс протестантської етики полягає в тому, що, постулюючи пасивність людської волі в здійсненні Божої благодаті, вона тим самим зуміла виховати *активістський тип особистості*. Цей активізм *М. Вебер* назвав «духом капіталізму».

В епоху Нового часу, коли починає формуватися ринкова економіка, а вона передбачає свободу діяльності, і, відповідно, вільну людину, тема свободи волі актуалізується. Для *Т. Гоббса* свобода волі означає насамперед відсутність фізичного примусу. Людина тим більш вільна, чим більше можливостей для самореалізації відкривається перед нею.

Свобода громадянина і «свобода» раба відрізняються тільки кількістю свободи, якою вони володіють: перший не володіє абсолютною свободою, а про раба не можна сказати, що повністю не має свободи. Для *Б. Спінози* вільний тільки Бог, людина ж як частина природи не вільна, вона залежить від неї. Тим не менше, вона прагне до свободи, переводячи свої почуття в раціональну любов до Бога.

Для німецького філософа *Г. Ляйбніца* (1646-1716 рр.) – розум примножує свободу, страждання скорочують її. Він розрізняє свободу *негативну* (свободу від...) і *позитивну* (свободу для...). У англійського філософа *Дж. Локка* поняття свободи волі рівнозначне свободі дії: свобода – це здатність діяти у відповідності з свідомим вибором. Для *Ж.-Ж. Руссо* саме свобода волі виступає фундаментальним визначенням людини. Перехід від природної свободи до моральної свободи можливий через використання законів, які створили самі люди.

Німецька класична філософія свободу волі розглядає з позиції «царства духовного». Для *І. Канта* свобода волі можлива лише в сфері *моральної закономірності*, яка протиставляє себе законам природи. У *Й.Г. Фіхте* свобода

– це інструмент здійснення морального закону. *В. Шеллінг* вважає дії вільними, якщо вони виходять з внутрішньої необхідності; свобода волі людини перебуває на перетині між Богом і природою, буттям і небуттям. Для *Г. Гегеля* історія європейського духа, культури – це процес усвідомлення свободи.

У волюнтаризмі *Ф. Ніцше* свобода волі – фікція, заблудження. Прагнення, *воля до влади* передбачає її очищення від моральних ідей свободи і відповідальності. Марксизм вбачав умову свободи в ліквідації приватної власності. «Царство свободи» уявлялося як комунізм, який знищує експлуатацію, приватну власність, а тим самим і саму основу примусу і несвободи.

В екзистенціалізмі свобода волі – найбільш глибоке визначення буття. Свобода поміщає екзистенцію людини в ситуацію вибору, яка, в свою чергу, постійно змінюється. Для *Ж.-П. Сартра* свобода волі є родовою сутністю людини, котра «засуджена» до свободи. Свобода, вибір і життя по суті є одне і те ж, вважає філософ.

Домінуючою тенденцією в трактуваннях свободи волі у філософії ХХ століття виступає точка зору, згідно з якою людина завжди заслуговує того, що з нею трапляється.

Раціональне розуміння свободи пов'язує її тільки з пізнаною необхідністю, яка фактично позбавляє людину цієї свободи. У всіх своїх вчинках людина підкоряється необхідності, і її свобода волі є «химера» – говорив французький філософ-просвітителі *П. Гольбах* (1723-1789 рр.). З точки зору німецького вченого і філософа *Л. Бюхнера* (1824-1899 рр.), свобода – це свобода людини зі зв'язаними руками, свобода птаха в клітці.

У класичній філософії свобода розуміється як здатність людини діяти у відповідності зі своїми інтересами і цілями, засновуючись на об'єктивній необхідності. Тобто свою діяльність людина здійснює під впливом якихось певних зовнішніх сил, всупереч своїм внутрішнім переконанням, цілям та інтересам.

Розуміння свободи як усвідомленої необхідності ілюструє правило філософії стоїків, згідно якому «покірного доля веде, а непокірного тягне». Філософ-імператор *Марк Аврелій* радив, ласкаючи дитину, промовляти: «Помре, може бути, завтра». На заперечення, що це поганий знак, він відповідав: «Зовсім не поганий, якщо означає одну із справ природи. Адже коли пшеницю жнуть, то це знак поганий?». Здорове розуміння, як і здорове око повинне бути готовим бачити все, що відбувається. Бажати бачити тільки здорових, розумних і гарних дітей все рівно, що оку вимагати бачити тільки зелене.

Разом із тим, не варто ототожнювати «необхідність» і «примус». Для *Б. Спінози* прагнення людини жити, любити тощо зовсім не примушується для неї силою, а є необхідністю. Свобода є можливістю розвивати свої потенціальні можливості. Проте розвитку і досягненню особистісної досконалості можуть завадити, наприклад, політичні події, зовнішні обставини. Людина живе як вільна особистість, якщо має можливість «вільно» розвивати свої потенціальні можливості. Тим не менше, внутрішні і зовнішні обставини також є визначальними факторами свободи. Тільки Бог, або природа, може діяти абсолютно «вільно» і «невипадково». Людина може прагнути до свободи, щоб жити без зовнішнього тиску, але вона ніколи не зможе її досягнути.

З точки зору *Б. Спінози* все здійснюється з необхідністю. Для *Г. Гегеля* мужчина на відміну від юнака – це той, хто зрозумів, що світ існує самостійно і в основу закінчений, важливо не перетворювати його, а прийняти його умови. Більш витончене розуміння свободи і необхідності демонструє видатний грузинський філософ ХХ століття *М.К. Мамардашвілі*, який вважає: вільною людину робить те, що інше зробити не може. Свобода – це не тінь необхідності, не те, що є саме по собі необхідним, а сама по собі є необхідність. Це вимога, яку не модно не задовольняти, якщо ми хочемо, щоб щось було. Наприклад, Любов, Творчість, Бог, Краса.

Історичний досвід показує, що всі, навіть неусвідомлені, ірраціональні вчинки людини обумовлені її внутрішнім світом або зовнішніми обставинами. Безумовно, рішення людини, пов'язане з вибором цілей і мотивів діяльності,

визначається в основному її внутрішнім світом, її свідомістю. Але цей внутрішній світ людини не протистоїть зовнішньому, об'єктивному світу, а в кінцевому рахунку є його відображенням. Більше того, самі цілі людської діяльності, які лежать в основі вільного вибору і лінії поведінки людини, визначаються її інтересами.

Реальна свобода діяльності людини виступає насамперед як вибір альтернативних ліній життєдіяльності. *Свобода є там, де є вибір*: вибір цілей поведінки і діяльності, вибір засобів, які ведуть до досягнення цілей, вибір вчинків у певній життєвій ситуації тощо. Об'єктивною основою ситуації вибору є існування спектру можливостей. Вони в свою чергу є результатом певних різноманітних реальних умов. У процесі пізнання природи і суспільства людини стає здатною свідомо впливати на створення тих умов, при яких може реалізуватися та чи інша можливість. У силу чого перед нею і постає *проблема свободи вибору*.

Але співвідношення понять «свобода» і «вибір» не таке очевидне. По-перше, важливо вирішити питання, що первісне – свобода або вибір? Людина вибирає, і тому вільна, або, навпаки, вона вільна, і тому вибирає? У першому випадку свобода постає результатом вибору. Приклад другого випадку можна знайти в античній Греції. Вільний грек міг вибрати, як йому жити, а раб – ні. Для вільної людини діяльність була творчістю, для раба – виконанням заданої його господарем програми. Однак сама ситуація вибору вже накладає заборону на свободу, оскільки детермінує її. *Свобода виявляється обумовленою тим, що попередньо задано вибором*.

По-друге, свободу і вибір легко помислити поза залежністю одне від одного. Наприклад, можлива ситуація, коли вибору немає, але ти вільний. Наприклад, людина може бути вільною і на вогнищі, і на хресті. Або протилежна ситуація, коли вибір є, а свободи немає. Зокрема це ми спостерігаємо на виборах президента країни: жоден з кандидатів тобі не подобається, однак ти змушений вибирати.

Але сама ситуація вибору – це не свобода, а лише необхідна передумова свободи, свободи діяльності. Сам акт свободи дії пов'язаний із вибором певної альтернативи у ситуації вибору та її реалізацією в існуючій дійсності. Вибір альтернативи визначається насамперед мотивацією і цільовими установками людини, які в свою чергу обумовлені знанням. А знання, на яке спирається людина в процесі вибору, є насамперед *знання необхідності*.

Розуміння, знання необхідності корелюється не поняттями «необхідність» або «вибір», а поняттям «внутрішня свобода». Необхідність включає людину в розряд речей цього світу, тим самим заперечуючи саму можливість свободи. Свобода тут фіксується по відношенню до наявного порядку речей.

Внутрішня свобода, тобто свобода взагалі, є дещо інше. Слово «внутрішня» вказує на «розрив» між людиною і зовнішнім світом. Внутрішній свободі не протистоїть зовнішня. Свобода – це те, що знаходиться поза реальністю, існує там, де механізм впливу зовнішніх обставин і умов не працює. Свобода є тим, що дозволяє не прийняти реальність, а перетворити або створити її.

У цьому полягає відмінність між традиціями *стоїцизму* і *християнства*. Стоїки формулюють ідеал моральної людини без Бога. Позбавляючи людину Бога, роблячи його супроводжуваним елементом світу, вони позбавляють людину свободи. Християнство відкриває людині перспективу, з якої вона може вибудовувати свій погляд на світ, змушуючи світ узгоджуватися з її поняттями. У християнстві залишається місце для розвитку свободи волі. Стоїцизм, постулюючи розумність світу і незмінність його порядку, не залишає місця для руху і зміни, які є умовою свободи.

Приклад явленої свободи демонструє *Сократ*, ув'язнення якого про справедливість змусили піти у в'язницю і прийняти вирок – смерть, призначений йому по закону. Про шлях назустріч свободі заявляє *А. Камю* в п'єсі «*Калігула*». «Як важко ставати людиною», – говорить герой п'єси, римський імператор *Калігула*. Зустрітися зі своєю свободою – означає стати людиною. Що таке свобода? Це – *неможливе*. Але як помислити це неможливе? *Калігула* –

імператор, у нього є все – влада, гроші, мільйони підданих, улюблена жінка. Але вона помирає, і це змушує *Калігулу* усвідомити своє безсилля.

Для чого тоді колосальна могутність, якщо не можна зробити так, щоб сонце сідало на сході, щоб страждання зникли і люди більше не помирали? *Калігула* вирішує встановити царство, в якому буде правити *неможливе*. Що таке *неможливе*? Наприклад, неможливо дістати місяць, або сміятися під тортурами, або нагородження орденом за відвідування будинку розпусти і страта за відмову це робити.

Проблема *Калігули* полягає в тому, що, оголошуючи «царство неможливого», він продовжує жити *в світі можливого*. Свою свободу він, як і раніше, шукає, перебираючи можливості цього світу. *Калігула* увесь звернений до світу і в світі шукає себе. Свою свободу він мислить за рахунок інших. Те, що *Калігула* називає неможливим, є не що інше, як можливе, яке взяте у найвищій ступені. Зрештою, місяць можна якщо не дістати, то дістатися до нього. Але ця свобода – хибна. *У світі можливостей людина завжди залежна. У цьому світі немає свободи.*

Свобода як *неможливе* – внутрішня свобода – змушує відмовитися від категорій «свободи від» і «свободи для». Ці види свободи принципово не відрізняються. Свобода – не категорія вибору, а є абсолютний принцип. Вона або є, або її немає. Свободи не може бути наполовину, як не може бути половини любові, половини добра, половини віри, половини страху тощо.

Свободу легко постулювати, оголосивши її необхідною, якщо ми хочемо одержати людину, мораль, вчинок або відповідальність, але свобода в силу своєї неможливості виявляється примарною. Якщо свобода є ніщо з наявного, існуючого, тоді її існування ставиться під питання. Чи не є вона видумкою або примарою? Як скаже *І. Кант*, фізично пояснити свободу як спонтанність неможливо, а особливого інтелектуального бачення ми не маємо. Свободу, вважає *І. Кант*, потрібно шукати в моралі, в моральних вчинках. Або в совісті, яка з практичної точки зору не потрібна, але як відчуття, викликане моральним

переконанням, свідчить про свободу. Тільки слідуючи моральному закону людина може діяти відповідно до принципів свободи.

Позиція *I. Канта* обумовлена його розумінням людини. Як природна, відчуваючи істота, людина повністю підпадає під дію нездоланих законів причинності. Вона не вільна визначати, що їй відчувати, адже відчуття заповнюють її незалежно від того, хоче вона того чи ні. Але людина також не тільки відчуваюча, але й розумна істота. З точки зору природної, відчуваючої істоти, ніякою свободою людина не володіє. Але як розумна істота вона є «річчю в собі», тому незалежна від природи і відчуттів. Тільки коли ми слідуємо своєму «практичному розуму», завдяки якому можна робити моральний вибір, людина і володіє свободою. Адже, підкоряючись законам моралі, людина сама визначає закон, на який рівняється. Людина завжди вільна, якщо володіє «внутрішньою» свободою. Для засвідчення «внутрішньої» свободи можна привести не тільки такі антропологічні феномени, як совість, безум, акторська гра, перетворення, але й самогубство, страждання, емоцію, пристрасті.

Багатогранність феномену свободи зумовила також її радикальне тлумачення і розуміння. Свобода в такому контексті позбавлена войовничого, впорядковуючого начала, постає як те, що відмінне від істини. Як говорив *М. Бердяєв* (1874-1948 рр.), є дві свободи; свобода як *істина*, і свобода *первинна*, якою приймають істину. Перше – це свобода добра і зла, свобода як шлях, свобода, яка завойовує, свобода, якою приймають Істину і Бога... Друга свобода – свобода розумна, свобода в істині і добрі, як мета і вище досягнення, свобода, одержана від Бога. Вони різні, оскільки задана істина позбавляє свободи, і тому свобода друга, *свобода як шлях*, постає більш фундаментальною і прийнятною.

Дві свободи виділяє також *С. Франк* (1877-1950 рр.) – свободу як *сваволю*, можливість чого завгодно, готовність до всього, і свободу як визначеність переконанням, впевненістю в тому, що тільки цей, і ніякий інший, вибір є правильний. Сутність першої – свободи як *сваволі* – полягає в «безпідставній спонтанності»; сутність другої – в активності людини в процесі досягнення мети, в бажанні самовизначення. Людина – це насамперед, мимовільні, безконтрольні

бажання (хотіння). Вони є виразом стихій динамізму її душевного і духовного життя.

Стихійний динамізм людської істоти небезпечний тим, що позбавлений будь-яких обмежень. Спонтанні людські хотіння фактично не контролювані. На відміну від тварин, чий життєвий динамізм, окреслений завданням збереження життя та інстинктом, людина – істота духовна, а життя духовне нескінченне. Мимовільні хотіння людини не обмежені природними потребами як природної істоти, а тому здатні безкінечно розростатися.

Свавілля як «свою волю» розглядає *Ф.М. Достоевський* (1821-1881 рр.). Свавілля – це те, що протистоїть волі Бога. Однак ці дві тези не варто розглядати як антитезу. Свавілля можна помислити як первісну умову, можливість прийняття волі Бога. Для того, щоб прийняти, вмістити в себе волю Бога, потрібно насамперед мати свою волю як можливість. У цьому плані атеїста і віруючого розділяє «всього один крок». Свавільною є людина з підпілля – соціального дна. Вона – людина асоціальна, людина капризу, невизначеності, власного хотіння. Це людина до Бога, до цілей, до цінностей. Герой підпілля – людина хаосу, власних бажань.

У міркуваннях про свободу представників творчості, мистецтва відкривається її спонтанна, хаотична природа. Каприз, довільність, спонтанність, безпідставність – це чистий *хаос*. А тому свобода – насамперед неочікуваність. Свобода – це не готовий засіб, девіз, з якими людина йде вершити свої великі справи, виходячи із ситуації. Свобода – це те, що саме по собі вимагає зусилля. Свобода як процес має свою власну історію. Свободу не просто приймають, у свободі самій по собі потрібно навчитися жити. Між свободою як спонтанністю та невизначеністю, і свободою, яка дозволяє діяти, пролягає провалля.

Як правило, свобода представляє інтерес тими наслідками, які вона несе за собою. Являє інтерес сам по собі проміжок між повною спонтанністю і порядком, між впорядкованістю і невизначеністю людини. Так, *Г. Гегель* визнає за людиною право на здатність «сходити з розуму». Це означає оперувати можливостями поза дійсністю. Для *Ж. -П. Сартра* свобода людини виявлена у «відсутності сутності». Свідомість – це туман, туманність. Істина людини – це

коливання, зибучість, відсутність будь-якого зв'язку з предметністю, визначенням, чіткістю, якими наділяють людину ідеї, статуси, норми. Людина – насамперед істота асоціальна, не структурна, не належить реальності. Тому свобода – її покликання.

У раді робіт пропонується дивитися на людину як «на подію». Людина є *подія*. Вона – те, що породжує саму себе в дану хвилину, те, що не відсилає до чогось зовнішнього, те, що вільне від завтрашнього дня, тобто майбутнього. Це спалах особистісних енергій, в якому проявляє себе новонароджений смисл.

Спонтанність, свавілля показують здатність до перетворень. Це – не наслідування, а подія, яка перетворює самість, індивідуальність людини. Перетворення говорить про текучість, безперервність, динамічність людської істоти. Ця текучість виявляє себе у фігурах шамана або в образах богів древніх релігій. Наприклад, єгипетські боги – це боги, які втілюють в собі подвійну природу. Богиня *Шехмет* – жінка з головою лева, *Анубіс* – чоловік з головою шакала, *Тот* – чоловік з головою ібіса. У цих фігурах зафіксований момент перетворення одного образу в інший.

Сваволя – необхідний елемент свободи. Адже свобода вибору в багатьох ситуаціях визначається рядом ірраціональних моментів і факторів – моральних, вольових, інстинктивних, інтуїтивних тощо. Сваволя є моментом, пунктом, з якого починається свобода вибору, а з нього – шлях до створення нової реальності та нової ситуації свободи.

Дотичним до розуміння свободи як сваволі є поняття *хаосу*. У розумінні хаосу можна виділити дві основні позиції. Згідно першої хаос мислиться в опозиції до порядку. Наприклад, таким є протиставлення *діонісійського* і *аполлонівського* начал. Аполлонівське (по імені бога *Аполлона*, покровителя мистецтв) начало пов'язане з почуттям міри, самообмеженням, «свободою від диких поривів», «мудрим покоєм». Діонісійське (*Діоніс* – бог вина і веселощів) начало, навпаки, пов'язане із сп'янінням, вихором, вогнем, безумством, шаленством, стихійністю, бурею «древнього хаосу». Подібна опозиція хаосу як свободи і порядку характерна для класичної філософії, яка в раціоналістичній спрямованості протиставила дисгармонії і невпорядкованості (що закономірні

для становлення ринкової свободи) системність, лінійність і детермінізм (свобода як пізнана необхідність).

Друга стратегія полягає в тому, щоб мислити хаос не як такий, що протистоїть порядку і заперечує його, а як те, що містить у собі порядок. Таке розуміння хаосу зустрічається в античній філософії, де поряд з уявленням про хаос як *заяння* і *безодні* в якості невпорядкованої першооснови, першоречовини, він наділяється творчою силою, що породжує порядок (Космос). «Світ можна побудувати з хаосу» – така загальна теза цієї стратегії розуміння.

У сучасній філософії подібна логіка концентрується в понятті «*хаосмос*». Світ – це влада хаосу, що стверджує себе, це світ яскравих і бурливих образів, вільних від репресивної ідеї «подібності» та «ієрархії». Це світ як *хаосмос*, який – не хаос і не космос (порядок), а хаос, який потенційно містить в собі космос. Це те, що містить в собі внутрішні можливості для нескінченної конфігурації. Космос – це не зовнішній, раз і назавжди даний порядок, а один із численних способів, залежно від ситуації, само впорядкування хаосу. *Хаосмос* – це третій (після «порядку» і «хаосу») термін, який пояснює суть свободи.

Хаос (як свобода) – ситуація абсолютної можливості. Хаос має справу не лише з можливим, але й неможливим. Порядок – не те, що протистоїть хаосу, а внутрішня можливість хаосу.

У природознавстві уявлення про пульсуючий, самоорганізуючий хаос міститься в синергетиці – науці про самоорганізацію відкритих систем. Хаос обумовлює відкритість, а вона означає свободу обміну енергією. Так, творяча з себе хаотична стихія у живопису пробивається у роботах *Пікассо*, *Вільфредо Ламе*, *Сальвадора Далі*, *Пауля Клеє* та багатьох інших. Зокрема, *П. Клеє* писав: «Є логіка в тому, що я починаю з хаосу, і це є найбільше природне начало».

Хаос можна розуміти двояко – як простір, в якому все можливо, і як простір, в якому нічого не можна. У першому випадку в світі можливі будь-які перетворення, і немає тієї інстанції, яка б поклала кінець нескінченному ланцюгу метаморфоз. У результаті на зміну традиційній людині приходять «людина розстановки» (*Ж. Бодріяр*); вільна у своїй функціональній діяльності, поле якої безмежне, як і простір фантазії. Ієрархії ця вільна гра фантазії позбавлена. *Це*

світ випадку. Він, у свою чергу, відкриває неочікувані і несподівані перспективи свободи.

У другому випадку – *хаос є простір*, в якому нічого не можна. Насамперед це означає, що умова свідомості – порядок, завдяки якому виникають мислення, закони, знання тощо. А якщо на противагу цьому відсутні ієрархія, порядок, то можливі лише випадкові зв'язки, оскільки немає нічого, щоб їх поєднувало. Це світ множинності, фрагментарності, світ випадку. У такому світі тільки нескінченність одиничних кроків, а не системність, не історія, не послідовність. А тому в ньому неможливо помислити свободу. *Випадок – це заборона на свободу. Порядок – це умова свободи.*

У результаті поняття «свободи» роздвоюється, постулюючись на два типи свободи. Перший тип – свобода є хаос, є той простір, в якому нічого не можна; вона має потребу в події, яка впорядковує, обмежує. Так, для *І. Канта* цією свободою-хаосом є спонтанність і моральний закон. Для *М. Бердяєва* – безпідставність та істина. Для *Е. Канетті* – плинності людської природи протистоїть заборона – релігійних, соціальних, сексуальних перетворень, а динаміці перетворень протистоїть статика. Також це може бути протиставленості «самості» і Бога; «пустоти і архетипу» тощо.

Але виникає питання про природу цього впорядковуючого начала – «події». Світ, в якому живе людина – космос, який виникає із хаосу – є *хаосмос*. З точки зору *С. Булгакова*, хаосмос – це хаос, укорінений у космосі, створеному Богом. Модель «хаосмосу» із-за постаті Бога може видатися репресивною фігурою. Але Бог – це те, що вимагає свободи, інакше людина постане маріонеткою в руках Бога. Хоча людина, наділена самістю, «хотінням від себе», вносить хаос, розлад у світі Бога (космосі). Первісна самість – корінь свавілля. Але разом із тим ця свобода – основа світотворення, оскільки свобода приймає Бога.

Для постмодерніста *Ж. Дельоза*, який в кінцевому підсумку називає свій світ «дегуманізованим», порядок є побічною і необов'язковою подією в житті «фантазмів». Для того, щоб зберегти феномен людини, «антропологічний хаос» (хаосмос) потрібно мислити як те, що має потребу в самоконструюванні.

Прикладом переходу від хаосу до конструювання порядку є міркування С.Б. Кримського щодо «софійності» Києва і народження Русі. Уявіть собі великий степ, говорить філософ, який починається від Великої Китайської стіни: степи Монголії, степи Середньої Азії, степи Каспію, Скіфії аж до лінії Дунаю, і біля Альп закінчується. Степ, який охоплює два континенти. Для Русі, для давньоруської людини, степ був «тьмою зовнішньою», хаосом. Цьому хаосу потрібно було протиставити *розумну ойкумену* як умову порядку. Такою розумною ойкуменою могло бути місто, яке уособлювало собою софійне начало. Цим містом став Київ, центром якого є храм Софії Премудрості Божої. А мудрість, творчість, мислення, пізнання, поза свободою існувати не може. Як і Бог, який є любов, без свободи існувати також не можуть.

Одна з найбільш розроблених концепцій свободи належить М. Бердяєву. З його точки зору зв'язок свободи з природою або соціальною необхідністю позбавляє справжню свободу будь-якого смислу. Матеріальний світ детермінований, має багато примусів, а справжня свобода безосновна, містить елементи хаосу, свавілля, невизначеності. Це обумовлено тим, що свобода не тільки вибір можливості (такий вибір, хоча і внутрішній, також примусовий). *Свобода є творчість, здійснення, спорудження* того, чого раніше не було. Визначення свободи як вибору є поки що формальне визначення свободи. Це лише один із моментів свободи. Справжня свобода проявляє себе не тоді, коли людина повинна вибирати, а тоді, коли зроблений вибір.

У такій ситуації виникає нове визначення свободи – *свободи реальної*. Свобода – це внутрішня творча енергія людини. Через свободу людина може творити принципово нове життя, нове суспільство і світ. Наприклад, світ інформаційний є результат творчості, проникнення людського генія в таїни закономірностей мікросвіту, творча комбінаторика технологічних досягнень в електроніці, кібернетиці, нанотехнологіях тощо. А це означає перехід певних меж, вглядування в недозволене і недоступне, що передбачає свободу – думки, поведінки, іншого погляду на світ. Недаремно художник-імпресіоніст *Дега* говорив, що писати картину потрібно так, начебто ти здійснюєш злочин, оскільки переступаєш межі дозволеного.

Але було б помилкою розуміти свободу як внутрішню причинність. Свобода знаходиться поза причинно-наслідковими відносинами і зв'язками, які обумовлені об'єктивним світом. Свобода ж є *прорив* і *порив*, вона умова відкриття цього світу. Філософія є творення духу, але духу свободи, пошук, в певній мірі свавілля, боротьба. В результаті з'являються нові істини, ідеї, пропозиції, моделі, теорії, формується простір свободи мислення.

Сама по собі творчість не може бути лише творчістю «з нічого», подібно до творення з «нічого» Богом Світу. Це означає, що найбільш головне і найбільш таємниче, найбільш творчо нове йде не від «світу», а від духу, духовного. Тільки Бог може дивитись в *Ніщо* і творити з нього світ, як сказано в Книзі Буття. Однак кожна творчість починається з нічого (Ніщо). Тобто будь-яка творчість – це звільнення з «обіймів» Ніщо. А це означає силу духовного прагнення того, хто хоче створити нове. У цьому плані творець і є Бог (Деміург).

Творча діяльність не тільки перерозподіляє матеріал світу, не тільки оформлює ту чи іншу реальність через накладення на неї певних ідеальних форм. У творчій діяльності людина привносить у світ те, чого в ньому ще не було, яке проривається з інших планів життя. Але не з вічно даних природних або ідеальних форм, а зі свободи. Причому зі свободи просвітленої, духовної. Свобода невідривна від творчості.

Творити може тільки людина вільна. А це означає, що людина не тільки природна істота, але і надприродна. Їй властива здатність завдяки мисленню і духовним переконанням виходити за межі свободи фізичних обмежень. Людина – це свобода, дух, «мікрокосм» (*Г.С. Сковорода*). Свобода дає силу творити з нічого, сила творити із себе, а не повторювати зразки існуючої реальності – природної і соціокультурної.

Справжня, дійсна свобода є насамперед творчість, яка звільняє від тягара зовнішніх детермінацій і знову приводить до нового простору свободи творчості. І який би момент свободи ми не мали на увазі – чи вибір можливості, або створення нової ситуації, скрізь ми знаходимо творчість. Саме вона є умовою свободи, котра завжди постає не тільки вибором, але й викликом. В якості виклику виникає непередбачуваність, що породжує елементи хаосу і сваволі. Але

вони не «чужі» для свободи, а постають її необхідним елементом. Свобода є не тільки порив, енергія, але й прорив, що породжує нову ситуацію – хаосу. Проте порядок може виникнути тільки з хаосу, який створює нові умови – для творчості і розвитку людини.

Запитання для самоконтролю

1. Чим для Вас є свобода і в чому її відмінність від сваволі?
2. В чому сутність свободи волі?
3. Розшифруйте тезу Бенедикта Спінози: «Свобода – це усвідомлена необхідність».
4. Що таке «внутрішня свобода» і як вона пов'язана з мудрістю?
5. Як Ви розумієте свободу слова і свободу творчості?

Радимо прочитати:

1. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: Навч. посіб. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2019. Розд. 12. – С. 223-240.
2. Йоас Г., Вігандт К. Культурні цінності Європи. – К.: Дух і літера, 2014. – 552 с.
3. Харарі Ю.Н. 21 урок для 21 століття – К.: Наш формат, 2018. Розд. 3. – С. 70-104.
4. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень). – К.: Грамота, 2012. Розд. 8. – С. 192-215.

ВИСНОВКИ

Вічність філософії обумовлена «вічністю» питань, які завжди ставила перед собою допитлива людина, яка прагне до знання та істини. Однак це нелегка, а часто навіть і небезпечна справа. В пам'яті поколінь назавжди залишилися останні слова Сократа, звернені до афінських суддів, що винесли йому смертний вирок: «От і час йти звідси, мені – щоб вмерти, вам – щоб жити. А хто із нас іде на гіршу справу, відомо одному Богові».

Відповідь на це питання людина шукає впродовж всієї своєї духовної історії, але ми не можемо сказати, що вона знайдена. Так само, як і не знайдена універсальна для всіх істина. У цій ситуації закономірно виникає питання: а чи варто в такому разі йти шляхом пізнання, примножувати свою духовну силу, стверджувати власну істину як умову існування свого «Я»? Чи не доцільніше «просто жити», не «забивати» голову зайвими знаннями та інформацією?

Безумовно, можна спокійно прожити і без філософії, що і робить більшість людей на планеті. Однак той, хто прагне знайти смисл свого життя, хто хоче бути розумним і потрібним, завжди буде звертатися до філософії. Все залежить від того, ким хоче стати людина: чим вища мета, чим більші очікування від майбутнього, тим необхіднішою стає потреба в знанні, в тому числі й філософському. Саме воно відкриває шлях до Краси, Істини й Добра, до Життя з великої літери.

Сьогодні «модно» говорити про прихід нової системи цінностей, в якій начебто немає місця для філософської думки. Однак такі міркування виникають у тих, хто безсилий подолати суперечності й перешкоди, що закономірно постають в стрімкому поступі життя. Подібно до того, як видатні твори мистецтва невичерпні для інтерпретацій, так само твори великих філософів невичерпні за своїм змістовним наповненням, відкриваючи все нові і нові грані для кожного покоління. Важко передбачити, які філософські ідеї стануть

домінуючими в подальшому поступі цивілізації, але з великою долею впевненості можна стверджувати, що поле *Софії – Мудрості* не втратить своєї привабливості і значущості.

Розвиток інформаційно-цифрового світу підвищує чутливість до філософії, до специфіки філософського знання і культури філософського мислення. Філософія буде сприяти поглибленому розумінню як кожної епохи, так і сьогодення, буде допомагати вловлювати і відтворювати їх унікальну, особливу природу. Досвід поколінь показав, що філософія є найбільш плідна основа формування самосвідомості, зростання і виховання особистості та її духовної енергії.